

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis

Reijner, C.

Citation

Reijner, C. (2020, October 8). *Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/137570>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/137570>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/137570> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Reijner, C.

Title: Italiaanse geschiedschrijvers over de Nederlandse Opstand, 1585-1650: Een transnationale geschiedenis

Issue Date: 2020-10-08

Hoofdstuk 7

Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden

In 1630 ontving Constantijn Huygens sr. een brief van Pieter Cornelis Hooft waarin de drost van Muiden de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik om advies vroeg over de wijze waarop hij aan de werken van enkele geschiedschrijvers kon komen.⁶¹² Op aanwijzing van Huygens had Hooft in binnen- en buitenland al naar de boeken van 'Connestagio, Giustiniano, Campana ende Colonna', (de Spaanse geschiedschrijver Coloma), uitgekeken, 'maer niemant van allen gevonden.'⁶¹³ Uit een brief van Hooft die hij in september 1630 naar Huygens verstuurde blijkt dat het gevraagde exemplaar van Conestaggio inmiddels klaar lag voor Hooft, maar het boek van Pompeo Giustiniano nog niet was gevonden.⁶¹⁴ In oktober van het zelfde jaar zond Huygens, zoals is op te maken uit de begeleidende brief, het werk van Conestaggio en Giustiniano naar zijn vriend in Muiden. Het geschiedwerk van Conestaggio gaf Huygens waarschijnlijk aan Hooft te leen uit zijn privébibliotheek en de geschiedenis van Giustiniano had Huygens bij de boekverkoper Elzevier weten te bemachtigen. Niet duidelijk is of Giustiniano's boek de Latijnse editie betreft en of Huygens aan het verzoek van Hooft, 'een ongebonden exemplaar' had kunnen voldoen.⁶¹⁵

Hooft gebruikte de Italiaanse geschiedwerken over de Opstand voor het schrijven van de *Nederlandse Historien*, zijn grote geschiedwerk over de Opstand. Zoals de correspondentie tussen Huygens en Hooft aantoont, was Constantijn Huygens de man die wist hoe Hooft aan Italiaanse boekwerken kon komen. Als secretaris van Frederik Hendrik was boekenliefhebber Huygens verantwoordelijk voor de bibliotheek van de Oranjes en de uitbreiding van de collectie.⁶¹⁶ Bovendien kon Huygens' indrukwekkende boekencollectie Hooft voorzien van de benodigde informatiebronnen voor zijn *Nederlandse Historiën*. De bibliotheek van Huygens bevatte naast vele klassieke en contemporaine titels in het Latijn en in de moderne Europese talen ook Italiaanse

612 Exacte datum ontbreekt.

613 Constantijn Huygens, *Briefwisseling van Constantijn Huygens* (bezorgd door J.A. Worp) deel 1, 's-Gravenhage 1911-1917, brief 514, pp. 286-287.

614 *Briefwisseling Huygens* deel 1, brief 534, 29 september 1630.

615 *Briefwisseling Huygens* deel 1, brief 539, 8 oktober 1630 (Huygens aan Hooft).

616 Ad Leerintveld, *Constantijn Huygens. De collectie in de Koninklijke Bibliotheek*, Amersfoort/Brugge 2013, p. 121-122; A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers (eds.), *The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library*, Utrecht 1993.

uitgaven.⁶¹⁷ Het aandeel van Italiaanse werken in deze *Bibliotheca Zuylichemiana* was waarschijnlijk nog geen 5 procent tegenover bijvoorbeeld de aanwezigheid van 24 procent Franse titels. Maar onder de Italiaanse uitgaven bevond zich een aantal geschiedwerken waaronder ook de bekende boeken over de Opstand. Zoals hierboven al opgemerkt stond Conestaggio's geschiedwerk over de Opstand in de boekenkast van Huygens' huis aan het Plein; de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada maakten eveneens deel uit van zijn bibliotheek.⁶¹⁸

P.C. Hooft las de Italiaanse geschiedwerken (en veel andere Nederlandse en buitenlandse werken) voor het schrijven van zijn geschiedenis over de Opstand. De boeken van de jezuïet Famiano Strada en kardinaal Guido Bentivoglio werden door Hooft gezien als goed geïnformeerde werken, die ondanks hun katholieke achtergrond en vermeende pro-Spaanse stellingname, konden worden gebruikt als betrouwbare eigentijdse informatiebronnen. Bentivoglio verbleef, zoals we gezien hebben, een aantal jaren in de Nederlanden en maakte de Opstand en de komst van het Twaalfjarig Bestand van dichtbij mee. Strada's tweedelige *De bello Belgico* was voor geschiedschrijvers heel bruikbaar vanwege het feit dat de jezuïtische schrijver de archieven van het huis Farnese had kunnen raadplegen en zijn verslaglegging van militaire verwikkelingen van de strijd in de Nederlanden als betrouwbaar werd bestempeld.⁶¹⁹

Bentivoglio en Strada behoorden tot de meest gezichtsbepalende zeventiende-eeuwse Italiaanse geschiedschrijvers die zowel in Italië als in het buitenland een breed publiek vonden. Beide auteurs waren veel geraadpleegde en geciteerde geschiedschrijvers. Hun werken (en niet alleen hun historische publicaties) vonden hun weg naar particuliere bibliotheken in de Nederlanden en de rest van Europa. In de Zuidelijke Nederlanden en de Republiek brachten boekverkopers vertalingen van hun historische werken uit. Dat Bentivoglio en Strada werden beschouwd als gezaghebbende schrijvers over de Opstand kan bovendien worden afgeleid uit de talloze verwijzingen naar hun werk in uitgaven van zeventiende-eeuwse auteurs uit heel Europa.

In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de impact van Italiaanse geschiedwerken in de Nederlanden, de vraag waarom beide Italiaanse auteurs populair waren en welke invloed hun werken uitoefenden op de zeventiende-eeuwse auteurs van geschiedwerken en polemische publicaties. Zo zullen we zien hoe Italiaanse vroegmoderne geschiedwerken

617 Ad Leerintveld, *Constantijn Huygens. De collectie in de Koninklijke Bibliotheek*, p. 123-124; Idem, 'Ex libris: 'Constanter': Boeken uit de bibliotheek van Constantijn Huygens', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 16 (2009), p. 151-176. De overgeleverde *Catalogus der Bibliotheek van Constantijn Huygens* uit 1688 en 'opnieuw uitgegeven naar het enig overgebleven exemplaar' door W.P. van Stockum & Zoon in 1903 telt ongeveer 3000 titels. Het originele exemplaar van de catalogus bevindt zich in het Museum van het Boek/Meermannno-Westreenianum in Den Haag.

618 De uitgave van Conestaggio staat vermeld als *Guerre di Germania* in de veilingcatalogus maar onduidelijk is om welke editie het gaat. Andere Italiaanse geschiedwerken over de Opstand in Huygens' boekencollectie: Francesco Lanario, *Guerre di Fiandra*, Venetië, 1616, Cesare Campana, *Della Guerra di Fiandra*, Vicenza 1602. In de veilingcatalogus staan Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen vermeld zonder plaats en jaar van uitgave.

619 Ook Hooft wilde de originele bronnen gebruiken voor zijn *Historiën*, maar de archieven van de Staten bleven voor hem gesloten.

over de Opstand mede ons beeld bepalen van de geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden.⁶²⁰

Er was en is weinig aandacht in hedendaagse Italiaanse én Nederlandse historiografische publicaties voor Bentivoglio en Strada. De belangstelling voor de receptie van hun boeken in het Nederlandse taalgebied is miniem. Slechts in één artikel is aandacht voor de invloed van de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada in de Nederlanden.⁶²¹ Om deze leemte op te vullen bestudeer ik, zonder naar volledigheid te streven, in de hiernavolgende paragrafen hoe ver in de zeventiende-eeuwse Nederlanden de interesse reikte voor de twee Italiaanse schrijvers. Gezien de vele edities die van Bentivoglio en Strada in de Republiek verschenen of circuleerden, is het vreemd dat er weinig onderzoek is verricht naar de receptiegeschiedenis van beide Italiaanse geschiedschrijvers. Dit onderzoek naar de ontvangst van Bentivoglio en Strada heeft niet de intentie volledig te zijn. Het wil een eerste begin zijn van een grondig onderzoek naar de Nederlandse belangstelling in de zeventiende eeuw voor Italiaanse historische werken over de Opstand en de Nederlandse Republiek in het algemeen.

Het eerste deel van dit hoofdstuk richt zich op de productie en editiegeschiedenis, van Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen. De Republiek was in de zeventiende eeuw de grootste boekenproducent ter wereld, met een sterk op de internationale markt gerichte boekenproductie.⁶²² Een aanzienlijk deel van de enorme boekenproductie in de Nederlanden was ingeruimd voor geschiedwerken. Naast de geschiedenissen van schrijvers uit de klassieke Oudheid brachten Nederlandse uitgevers eigentijdse geschiedwerken op de markt waarvoor grote belangstelling bestond.⁶²³ Tussen de vele historiografische werken die in de Nederlanden verschenen bevonden zich tientallen boeken van Italiaanse auteurs, waaronder de geschiedenissen van Guido Bentivoglio en Famiano Strada. Waarom waren Nederlandse drukkers en/of uitgevers geïnteresseerd in het uitgeven en op de markt brengen van Bentivoglio's en Strada's boeken? Hoe groot was de belangstelling bij boekenkopers voor de werken van de twee Italianen? In de tweede bijlage, die achterin in deze studie is opgenomen, inventariseer ik de aanwezigheid van Bentivoglio's en Strada's boeken in de zeventiende-eeuwse particuliere verzamelingen.

Het grootste deel van dit hoofdstuk gaat echter over Nederlandse auteurs van geschiedkundige en politiek getinte publicaties die gebruik maakten van Bentivoglio's en Strada's werken. Het is niet verrassend dat in de zeventiende eeuw Zuid-Nederlandse katholieke geschiedschrijvers voor hun werken over de Opstand ook gebruik maakten

620 Nog altijd ontbreekt een samenvattende studie over de vroegmoderne Nederlandse geschiedschrijving. Ook Italië ontbeert een overzichtswerk over de vroegmoderne historiografie.

621 F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (16e – 18e eeuw)'.

622 De belangrijkste exportlanden waren Frankrijk, Engeland, Duitsland, de Scandinavische landen, landen in Oost-Europa, Rusland, Spanje, Portugal én Italië. Amsterdam, Leiden en Den Haag waren belangrijke centra van de internationale handel in boeken. Over de Republiek als centrum van de boekenwereld, zie: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2019.

623 Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 443-453.

van Italiaanse geschiedwerken. In de enorme drukwerkproductie die in het teken stond van de contrareformatorische campagne in de Zuidelijke Nederlanden, verschenen enkele geschiedwerken over de Opstand.⁶²⁴ De aandacht in de tweede paragraaf richt zich op deze pro-Habsburgse polemische geschiedenissen, geschreven door jezuïtische auteurs, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. De vraag die daarbij centraal staat in hoeverre de auteurs gebruik maakten van beide Italiaanse geschiedschrijvers.

In het voorlaatste onderdeel bespreek ik de populariteit van Bentivoglio en Strada bij de historieschrijvers in de Republiek. Waarom sprak het werk van de twee Italianen sommige geschiedschrijvers zo aan? Wat was de reden dat de ene Italiaanse auteur meer werd aangehaald en geciteerd dan de andere? In de politieke strijdliteratuur die na 1650 in de (stadhouderloze) republiek losbarstte bestookten pennenstrijders elkaar met polemische werken waarin eveneens gebruik werd gemaakt van Bentivoglio's en Strada's historische werken. De vraag die in de vierde en laatste paragraaf wordt gesteld is met welke strategie beide Italiaanse auteurs door de polemisten werden ingezet voor hun politieke doeleinden? Hadden de auteurs van de pamfletten en politiek-historische traktaten een voorkeur voor een van twee Italiaanse geschiedschrijvers en waardoor werd hun keuze bepaald?

De editiegeschiedenis van Guido Bentivoglio en Famiano Strada in de Nederlanden

Over de editiegeschiedenis van Bentivoglio's en Strada's werken bestaan nog onduidelijkheden. De beschikbare bibliografische instrumenten bieden onderzoekers voorslagnog niet de mogelijkheid om te komen tot een volledige inventarisatie van de werken van beide Italiaanse geschiedschrijvers. De veelal gedigitaliseerde (inter)nationale bibliografieën zijn verre van compleet en bevatten soms omissies en fouten. Als voorbeeld kan de Belgische situatie worden genoemd. *De Short Title Catalogue Vlaanderen* (hierna STCV) richt zich alleen op de Vlaamse drukpersproductie en boekencollecties in het huidige Vlaanderen. Integrale samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek van België is nog niet tot stand gebracht.⁶²⁵ In Nederland houdt de *Short Title Catalogue Netherlands* (hierna STCN) zich bezig met het catalogiseren van boeken die in de periode 1540-1800 in het huidige Nederland zijn uitgegeven en van boeken die in de Nederlandse taal in het buitenland zijn verschenen. Aan het begin van 2018 waren 210.000 titels in het bestand van de STCN ingevoerd.

In Italië zijn de omstandigheden eveneens niet ideaal. Collecties van veel Italiaanse bibliotheken (gemeentelijke en privécollecties) moeten nog ontsloten worden. De

624 R. Po-Chia Hsia, 'The Catholic Book', in: *The World of Catholic renewal, 1540-1770*, Cambridge 2005, p. 172-186; Joep van Gennip, *Controversen in context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuïeten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2014, p. 22-29.

625 Zie: Andrew Pettegree, 'Tabloid Values: on the Trail of Europe's First News Hound', in: Richard Kirwan en Sophie Mullins (eds.), *Specialist Market in het early Modern Book World*, Leiden/Boston 2015, p. 17-34, inz. p. 18.

Universal Short Title Catalogue (hierna *USTC*) verstrekt alleen maar de gegevens van titels uit de zestiende en zeventiende eeuw (tot en met 1650!) en Engelse uitgaven ontbreken in dat overzicht. Voor de boeken die in Engeland zijn uitgegeven kan men de *English Short Title Catalogue* (hierna *ESTC*) raadplegen. Maar uit de bronnen die we nu hebben kunnen we de volgende conclusies trekken.

In 1629 kwam de eerste publicatie van Bentivoglio in de Nederlanden op de markt. *Relatione delle Provincie Unite* (Verhaal van de Verenigde Provinciën) maakte deel uit van een bundel met verschillende *relazioni* van de pauselijke gezant: *Relationi del Cardinale Bentivoglio*.⁶²⁶ Na verschijnen werd de bundel onmiddellijk een succes. Niet lang na deze eerste druk verschenen minstens twaalf edities in verschillende talen. Eenzelfde succes beleefde zijn grote geschiedwerk over de Opstand: *Della Guerra di Fiandra*. De eerste editie van dit werk verscheen (waarschijnlijk) in Rome in drie delen tussen 1632 en 1637. Hierna volgden vele edities waaronder vertalingen in het Nederlands, Engels, Frans en Spaans.⁶²⁷ In Italië evenaarde Bentivoglio's geschiedenis van de Nederlandse Opstand het succes van zijn *Relatione delle Provincie Unite*. Tot in de negentiende eeuw zou het werk (vooral de driedelige geschiedenis van de Opstand) worden uitgegeven, gelezen en geciteerd. De populariteit van de kardinaal in Italië en daarbuiten blijkt ook uit de uitgaven van zijn memoires en brieven.⁶²⁸

In de zeventiende eeuw kwamen 30 uitgaven van *Della Guerra di Fiandra* van de continentale drukpersen (waaronder ook de vertalingen, herdrukken en edities onder de titelvermelding *Opere del cardinal Bentivoglio* waarin de *Della Guerra* en de *Relationi* waren gebundeld) en 25 edities van de *Relationi* (inbegrepen de opname van dit boek in de *Opere*, de vertalingen en de herdrukken). In Engeland verschenen in de zeventiende eeuw alleen de historische werken (in de Engelse vertaling) van de kardinaal en in de achttiende eeuw alleen de verzamelde brieven. Edities van deze brieven werden bij vier verschillende uitgeverijen uitgebracht.⁶²⁹

Kijken we naar de editiegeschiedenis van Famiano Strada, dan valt vooral de grote productie op van zijn tweedelige geschiedwerk *De bello Belgico*. Het merendeel van de drukken bestaat uit de oorspronkelijke Latijnse versies van Strada's geschiedenis. Als we

626 Guido Bentivoglio, *Relationi*, Antwerpen 1629, bezorgd door de Erycio Puteano. Maar volgens gegevens van *Universal Short Title Catalogue* zag al in 1620 correspondentie van Bentivoglio in boekvorm het licht in drie uitgaven [?]: Guido Bentivoglio, *Lettres envoyées à la Court, sur les affaires de Béarn* Parijs, 'par Atoine Estiene, imprimeur ordinaire du Roy, 1620. In 1613, 1614 en 1624 kwamen, volgens opgave van *USTC*, brieven van de nuntius Bentivoglio op de markt, respectievelijk uitgegeven in Brussel, Douai en Lille. Wat de editie betreft die in Brussel zou zijn verschenen zegt de *STCV* niets. In 1609 verscheen volgens informatie van *USTC* een *relazione* over het Twaalfjarig Bestand van de kardinaal: *Relatione del trattato della tregua di Fiandra* [etc] s.l., s.n., 1609 [!] [aanwezig in Universiteitsbibliotheek Antwerpen] *USTC* geraadpleegd op 5 februari 2018. De *STCV* vermeldt deze uitgave ook, met dien verstande dat de *Relatione* zich bevindt in een bundel met verschillende publicaties van andere auteurs. Overigens: de gegevens van *USTC* zijn niet altijd volledig en betrouwbaar!

627 Guido Bentivoglio, *Della Guerra di Fiandra* (drie delen), Keulen=Rome, 1632-1639.

628 Tot in de negentiende eeuw werden in Italië de twee werken over de Nederlanden in een of meerdere banden gebundeld. Een enkele keer voegde men ook de brieven toe. Zie voor een (niet compleet) overzicht van zijn werk en editiegeschiedenis: www.dutchrevolt.leiden.edu

629 Volgens gegevens van de *ESTC*, geraadpleegd op 5 februari 2018.

afgaan op de gegevens in de *USTC* dan komen we uit op 32 Latijnse uitgaven. Verder tellen we vijf in het Frans uitgegeven drukken en evenveel drukken van de Italiaanse vertaling. Het aantal Nederlandstalige edities dat volgens de *USTC* in de zeventiende eeuw zowel in de Republiek als in de Zuidelijke Nederlanden (tot en met 1650!) op de markt verscheen komt op vijf.⁶³⁰ Uit de cijfers van de *ESTC* valt op te maken dat er in Engeland meer belangstelling bestond voor het filologisch-literaire werk van de Romeinse jezuïet dan voor zijn historische werk over de Opstand.⁶³¹ Onder de titel *De bello Belgico. The History of the Low Countrey Warres* verscheen in 1650 de Engelse vertaling en in 1667 volgde een nieuwe vertaling.⁶³² Spaanse vertalingen van Strada's geschiedwerk zagen het licht in 1681, 1682 en 1749.⁶³³ Een Poolse editie verscheen onder auspiciën van de Jezuïetenorde in 1749 en de Italiaanse catalogus van de Nationale Bibliotheken *OPAC SBN* signaleert drie Latijnse uitgaven die in Hongarije zouden zijn verschenen. Tot ver in de achttiende eeuw verscheen het werk van de Romeinse geleerde in Italië en in andere taalgebieden.

Als we onze aandacht verleggen naar de geschiedenis van de Nederlandse boekenproductie in de zeventiende en achttiende eeuw en de schijnwerpers richten op de editiegeschiedenis van Bentivoglio en Strada, dan komt een exacter beeld tot stand. Uit de gegevens van de *STCV*, *STCN* en de inventarisatie van Paul Begheyn S.J. komt naar voren dat het werk van Famiano Strada bij de boekverkopers/uitgevers en lezers in de zeventiende- en achttiende- eeuwse Nederlanden een grotere populariteit genoot dan de publicaties van Bentivoglio (zie afbeelding 1 op bladzijde [...] en de tabellen 1 en 2 in de appendix).⁶³⁴

630 Zie overzicht van Strada's werken waarin we zes drukken tellen tot en met 1650.

631 Het gaat om verhandelingen die werden gebundeld in *Prolusiones academicae* (of onder de titel *Eloquentia bipartita*). Behalve in Engeland verschenen er ook bijvoorbeeld in de Republiek twee Latijnse uitgaven van Strada's filologische en literaire verhandelingen, maar deze zijn nooit in vertaling verschenen.

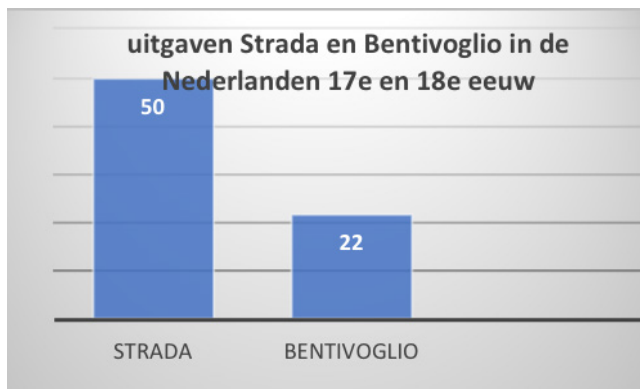
632 Famiano Strada, *De bello Belgico. The History of the Low Countrey Warres*, Londen 1650. De vertaling is van Robert Stapylton. Naast het letterkundige werk *Prolusiones academicae* in 1631 en 1667 verscheen Strada's verslag van de belegering en bevrijding van Antwerpen in 1584-1585: Famiano Strada, *An account of the famous siege of Antwerp by Alexander Prince of Parma in the year 1584*, Londen 1656. Een tweede druk volgde in 1672. Het betreft een fragment uit *De Bello belgico*.

633 De Spaanse vertaling uit 1682 met etsen van Romeyn de Hooghe verscheen in Amsterdam bij de Sephardidrukkerij van Josph Athias, zie: H den Boer, 'Amsterdam as "Locus" of Iberian Printing in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in Y. Kaplan (ed.), *The Dutch Intersection: The Jews and the Netherlands in Modern History*, Leiden 2008, p. 97-98.

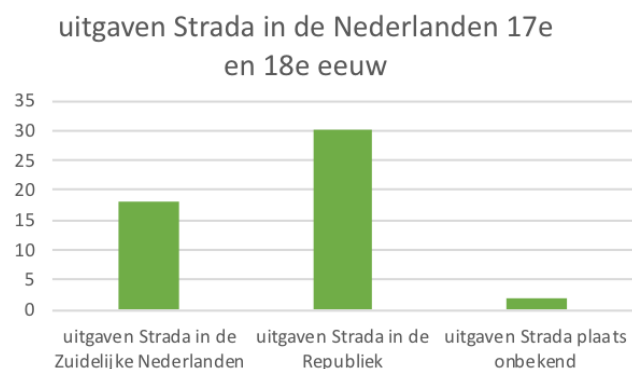
634 Dankzij onderzoek naar de invloed van zeventiende-eeuwse jezuïtische publicaties is ook de editiegeschiedenis van Famiano Strada in de Nederlanden de laatste jaren onderwerp van studie geweest. Met name Paul Begheyn, S.J. heeft onderzoek verricht naar de uitgave van jezuïtische publicaties in de Republiek. De uitkomsten van zijn onderzoek zijn gepubliceerd in: Paul Begheyn S.J., *Jesuit Books in the Dutch Republic and its Generality Lands 1567-1773. A Bibliography*, Leiden/Boston 2014. In zijn bibliografisch overzicht heeft Begheyn 26 werken van Famiano Strada getraceerd, waarvan 24 uitgaven van *De bello Belgico*. Het betreft dus drukken die in de Republiek (en in de Generaliteitslanden) op de markt zijn gebracht tussen 1643 en 1701. Dit aantal wijkt af van de gegevens in de *Short Title Catalogue Netherlands*. De Nederlandse catalogus komt uit op 30 uitgaven van *De bello Belgico* van de jezuïtische auteur. Het verschil met de bevindingen van Begheyn is gelegen in het feit dat in de Nederlandse catalogus ook geschiedwerken van Strada zijn opgenomen die in de Zuidelijke Nederlanden waren gedrukt en/of uitgegeven. Als we de gegevens van beide inventarisaties vergelijken met de uitkomsten in de *USTC*, die niet verder komt dan 12 uitgaven van Strada's historische werk, dan zien we een opmerkelijk verschil met de onderzoeksresultaten van Begheyn en de *STCN*. Omdat de *USTC* in haar

De drukgeschiedenis van Famiano Strada in de Nederlanden

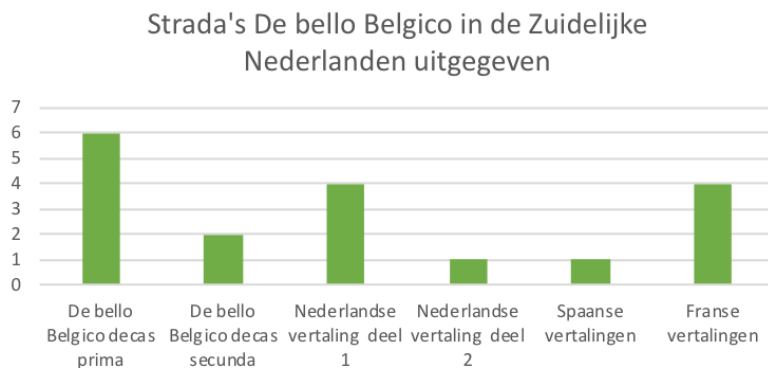
Grafiek 1

Grafiek 2

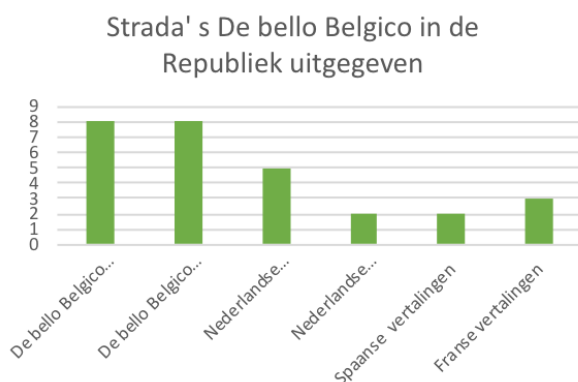

Grafiek 3

onderzoek niet verder gaat dan 1650, levert de bibliografie minder treffers op voor de zeventiende eeuw. Als voorbeeld van een ommissie in de STCN kan de Nederlandse vertaling van Strada's geschiedenis genoemd worden die in 1647 verscheen bij Casper du Pree, de huisdrukker van het jezuïetencollege in Roermond: *Nederlantsche oorloge int Latyn beschreven door den Eerw. P. Famianus Strada priester der Societ. Iesu* ende in onse Nederduytsche taele overgheset door den Eerw. Hubertus Neefs S.T.B.F.P. in Zon en Nederloon. Tot Ruremonde gedrukt by Caspar du Pree woonende op de Merckt inde Nieu Druckery. Anno 1647 (alleen aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen). [Niet duidelijk of dit de integrale vertaling van Strada's geschiedwerk betreft, dus beide delen. Begheyn geeft daar ook geen duidelijkheid over] Zie: Paul Begheyn S.J., *Jesuit Books in the Dutch Republic*, p.105.

In totaal brachten boekverkopers in de Republiek (inclusief de Generaliteitslanden) en de Zuidelijke Nederlanden 50 drukken (edities, herdrukken en bijdrukken) van Strada's oeuvre op de boekenmarkt (zie grafiek 2). In de Zuidelijke Nederlanden was de drukkersfirma van de familie Cnobbaert tot 1663 de enige bezorger van Strada's boeken. De Antwerpse boekverkoper bracht talrijke jezuïtische boeken op de markt (de drukkerij van Cnobbaert zou naast het hoofdkwartier van de Jezuiten gevestigd zijn geweest⁶³⁵). Het was aan deze boekverkoper in de Scheldestad te danken dat vanaf 1635 een reeks drukken van Strada's eerste deel van *De bello Belgico* de drukkerij verliet en ook in de Republiek werden verspreid. Tussen 1635 en 1646 bezorgden Jan Cnobbaert en zijn erfgenamen acht drukken van het eerste deel van Strada's geschiedenis: zowel in de oorspronkelijke Latijnse uitgave als in een Nederlandse vertaling.

Grafiek 4

Opvallend is, zo tonen de grafieken 5 en 6 aan, het aantal uitgaven tussen 1640 en 1660. Er werden maar liefst 23 uitgaven in de Republiek uitgebracht, waarvan het overgrote deel bestond uit Latijnse edities. Een deel van de boekenproductie was on-

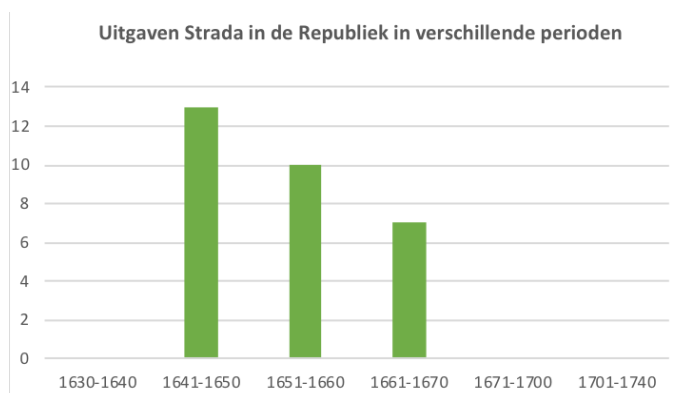
getwijfeld bestemd voor de export.⁶³⁶ De uitgevers Elzevier, Joannes Blaeu en Johannes Janssonius leverden de grootste bijdrage aan deze golf van Strada's geschiedenissen. Zuid-Nederlandse uitgevers droegen in dezelfde periode eveneens bij aan het uitbrengen van Strada's geschiedkundige werken, al was hun bijdrage bescheiden (zie grafiek 6). Na 1646 zetten Noord-Nederlandse boekverkopers de publicaties van de Italiaanse geschiedschrijver voort. De Nederlandse vertaling van het tweede deel zag al binnen twee jaar na het verschijnen van Strada's boek het licht. Tijdens de turbulente periode in de Republiek, tussen 1648 en 1650, bracht de Amsterdamse boekverkoper Van Ravesteyn in 1649 al snel, na de Italiaanse publicatie van *De bello Belgico decas secunda* (1647), de Nederlandse vertaling uit. De erfgenamen van Jan Cnobbaert kwamen pas in 1662 met een editie in het Nederlands. Tussen 1666 en 1700 droogde in de Republiek de stroom van Strada's boeken op; er verschenen hier en daar nog herdrukken van *De bello Belgico*

635 Nina Lamal, 'Translated and Often Printed in Most Languages of Europe': Movement and Translations of Italian Histories on the Dutch Revolt across Europe' in: Matthew Mclean en Sara Barker (eds.), *Library of the Written Word, International Exchange in the Early Modern Book World*, Leiden 2016, p.124-146, inz. p.130-131.

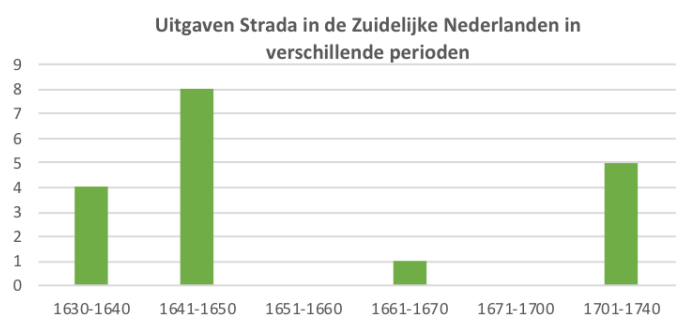
636 Over de export van Nederlandse boeken: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 331-366.

en twee Spaanse vertalingen. Opmerkelijk is de korte opleving in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1700 en 1739 van Strada's geschiedwerken. In deze periode verschenen vier complete Franstalige uitgaven van *De bello Belgico* en een Spaanse vertaling van Strada's geschiedenis, aangevuld met het door de jezuïtische auteur Guglielmo Dondini geschreven derde deel (zie afbeelding 6).

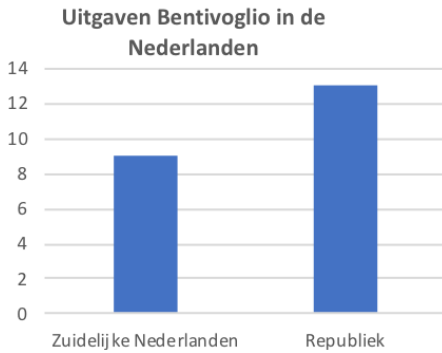
Grafiek 5

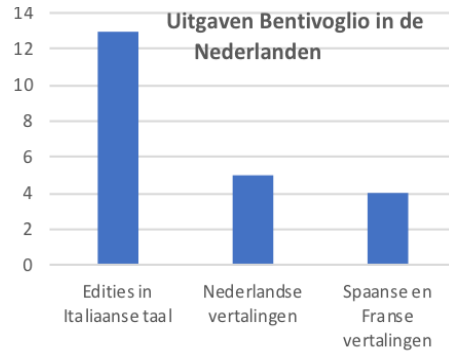
Grafiek 6

De editiegeschiedenis van Bentivoglio's werken in de Nederlanden biedt een overzichtelijker beeld. In vergelijking tot Strada's oeuvre was de interesse voor Guido Bentivoglio bij de boekverkopers in de Nederlanden aanmerkelijk minder. In totaal publiceerden Nederlandse uitgeverijen 22 uitgaven van Bentivoglio's boeken, waarvan er negen in de Zuidelijke Nederlanden en dertien in de Republiek verschenen (zie grafiek 7)

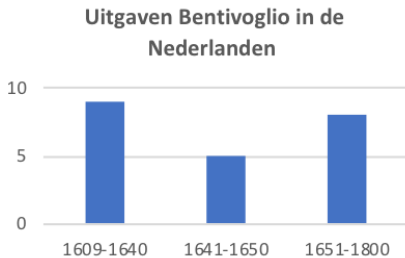

Grafiek 7

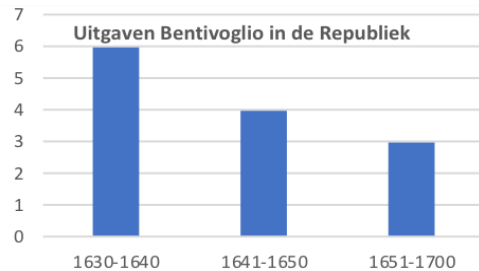

Grafiek 8

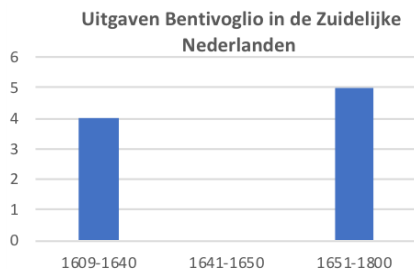
Het Leidse uitgevershuis Elzevier bracht van Bentivoglio's boeken de meeste drukken uit. Elzevier beperkte zich niet alleen tot het historische werk van Bentivoglio; de Leidse uitgever gaf ook de brieven van de kardinaal uit.⁶³⁷ Dat alle boeken die Elzevier van Bentivoglio op de markt bracht de oorspronkelijke Italiaanstalige edities waren, onderstreept de internationale ambities van Abraham en Bonaventura Elzevier. Na 1646 stopte de Leidse uitgeverij met het publiceren van werken van de Italiaanse geschiedschrijver.

Grafiek 9

Grafiek 10

Grafiek 11

637 Guido Bentivoglio, *Raccolta di Lettere*, Keulen [=Leiden] 1646.

Italiaanse edities van Bentivoglio's brieven en memoires zagen in respectievelijk 1646 en 1648 bij andere uitgevers het licht. De eerste Nederlandse vertalingen van zijn diplomatieke verslagen en geschiedwerken over de Opstand werden respectievelijk in 1648 en 1674 in de Republiek gepubliceerd. De publicatie in 1674 van Bentivoglio's grote geschiedwerk over de Opstand was een opvallende gebeurtenis. Drie boekverkopers brachten in hetzelfde jaar de vertaling van Jan Hendrik Glazemaker op de Nederlandse markt. Na deze uitgaven waren geen er Noord-Nederlandse uitgevers meer geïnteresseerd in het werk van de prelaat uit Ferrara. Daarentegen publiceerden Zuid-Nederlandse uitgevers nog wel werken van Bentivoglio. Aan het einde van de zeventiende eeuw en verspreid over de achttiende eeuw brachten Zuid-Nederlandse boekverkopers nog enkele boeken van de kardinaal uit. In het laatste decennium van de achttiende eeuw verscheen een Nederlandse vertaling in Gent van zijn geschiedwerk met een opmerkelijke titel: *Kronyke van de Nederlandsche oorlogen, ofte Historie der revolutien en borgerlyke oneenigheden*.

Wat kan uit bovenstaand overzicht voorlopig worden geconcludeerd? In ieder geval was de belangstelling bij de drukkers annex boekverkopers in de Nederlanden voor de werken van Strada aanzienlijk groter dan voor het werk van Guido Bentivoglio. Dat geldt zeker voor de calvinistische Republiek en in mindere mate voor de katholieke Zuidelijke Nederlanden. Wat verder naar voren komt is de belangstelling voor beide auteurs rond het midden van de zeventiende eeuw ten tijde van de Vrede van Münster. Maar ook toen waren de boeken van Famiano Strada in de Republiek veel meer in trek bij uitgevers en lezers. Het uitbrengen van de Nederlandse vertaling van zijn geschiedwerk bewees de interesse bij een breed lezerspubliek in de Republiek. De belangstelling voor Strada hield in de Noordelijke Nederlanden ook veel langer aan dan voor de publicaties van Bentivoglio. Daarentegen valt op dat juist in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden een hernieuwde interesse bestond bij drukkers en boekverkopers voor het werk van de kardinaal.

Italiaanse geschiedwerken in de Nederlanden

Hoe is de editiegeschiedenis van beide Italiaanse geschiedschrijvers af te zetten tegen de Nederlandse belangstelling in de zeventiende eeuw voor andere Italiaanse auteurs van geschiedwerken en politieke geschriften? Koploper op het gebied van het aantal publicaties is zonder meer de kleurrijke broodschrijver Gregorio Leti (1630-1701). Ruim 100 uitgaven (waaronder uiteraard de vele herdrukken) die in de Republiek zijn verschenen staan op zijn naam.⁶³⁸ De populariteit van de tot het calvinisme bekeerde Italiaanse auteur in de Republiek had waarschijnlijk te maken met zijn rabiaat antikatholieke standpunten en zijn onverholen bewondering voor de Republiek.⁶³⁹ Niccolò Machiavelli

⁶³⁸ Voor een bijna volledig overzicht van Leti's enorme oeuvre, zie: Franco Barcia, *Bibliografia delle opere di Gregorio Leti*, Milaan 1981.

⁶³⁹ Over zijn leven en werk, zie: Franco Barcia, *Un politico dell'età barocca Gregorio Leti*.

en Traiano Boccalini volgen Leti op grote afstand met respectievelijk 34 en 29 uitgaven. Andere voorbeelden zijn Tomasso Campanella (1568-1639), Galeazzo Gualdo Priorato (1606-1678) en Virgilio Malvezzi (1595-1654) die ieder voor acht tot tien werken in de Republiek een uitgever vonden. De boeken van deze auteurs verschenen in Franse, Nederlandse en Italiaanse uitgaven op de Nederlandse boekenmarkt. Het contrast met de situatie in de Zuidelijke Nederlanden is veelzeggend. Van bovengenoemde auteurs kwamen alleen van Gregorio Leti drie werken van de Zuid-Nederlandse drukpersen en bij de Antwerpse firma Verdussen kwam van Traiano Boccalini één werk uit. Voor seculiere werken van bijvoorbeeld Italiaanse auteurs was bij de Zuid-Nederlandse elite minder interesse dan bij de bovenlaag van de burgerij in de Republiek.

De Zuid-Nederlandse drukkers en boekverkopers hadden vooral belangstelling voor religieuze werken, zoals religieus-didactische geschriften, gebedenboeken en jezuïtische polemische uitgaven. De nadruk in deze publicaties lag dus sterk op het katholieke karakter van de Zuidelijke Nederlanden; men wilde daar liever niet herinnerd worden aan de Nederlandse Opstand en de gevolgen van de revolte voor de Habsburgse monarchie in de Nederlanden. Zuid-Nederlandse historische werken over de Opstand waren in de minderheid in de zeventiende eeuw. Voor informatie over de Opstand waren geïnteresseerde lezers vooral aangewezen op verhalen over bijvoorbeeld martelaren en mirakelen.⁶⁴⁰ Het waren geschiedwerken van buitenlandse auteurs, zoals de Italiaanse geschiedschrijvers, die de militaire en politieke ontwikkelingen van de Nederlandse revolte belichtten. Een klein aantal van deze geschiedenissen van Italiaanse auteurs verscheen in de Zuidelijke Nederlanden. Aan het begin of tijdens het Twaalfjarig Bestand brachten Antwerpse drukkers de geschiedwerken van Francesco Lanario en Pompeo Giustiniano op de markt; deze Zuid-Nederlandse uitgaven kenden geen herdruk. Dat het werk van beide auteurs in Antwerpen uitkwam had ongetwijfeld te maken met het pro-Habsburgse karakter van hun geschiedenissen en hun rol als officier in het Habsburgse leger onder bevel van Ambrogio Spinola.

Wat dreef de drukkers en uitgevers om Bentivoglio en Strada op de Nederlandse boekenmarkt te brengen? Natuurlijk was er de vraag naar geschiedwerken; per slot van rekening hebben we in de Nederlanden te maken met een commerciële handel in boeken.⁶⁴¹ Er was voldoende interesse die uitgevers over de streep haalde historische werken in hun fonds op te nemen, maar bij auteurs zoals Bentivoglio en Strada speelden ook andere motieven.

In het geval van Famiano Strada hoeft men daarnaar niet ver te zoeken. De Noord-Nederlandse bodem was een vruchtbaar gebied voor jezuïtische uitgaven, ondanks de tegenwerking die de jezuïeten ondervonden bij het uitdragen van hun missie om het katholieke geloof te stabiliseren en uit te breiden. De aanwezigheid van de jezuïeten in

⁶⁴⁰ Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries*, Leiden 2013, p. 269-271.

⁶⁴¹ Over de productie van geschiedwerken in de Republiek, zie: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*, p. 443-453.

de Republiek en de Generaliteitslanden (in staties en colleges) stond in geen verhouding met de hoeveelheid aan jezuïtische publicaties die vanaf 1575 tot diep in de achttiende eeuw op de levendige boekenmarkt van de Noordelijke gewesten werden gedrukt en verhandeld.⁶⁴² Voor het grootste deel ging het om religieuze, devote en liturgische publicaties, vaak didactisch (en propagandistisch) van karakter. Bijna 1300 veelal Nederlandstalige boekwerken van jezuïtische hand verlieten de drukkerijen in de Republiek; het grootste deel daarvan verscheen in Amsterdam (met Leiden als goede tweede) bij de plaatselijke boekdrukkers annex-boekverkopers.⁶⁴³ Er was goed geld te verdienen aan deze titels, want protestantse (remonstrantse) drukkers en boekverkopers zagen voldoende brood in het op de markt brengen van katholieke lectuur.⁶⁴⁴ Dat lag misschien minder aan de tolerante houding van de niet-katholieke boekdrukkers, dan aan het gegeven dat ze eraan zouden verdienen. Per slot van rekening bevond zich in de Republiek in de zeventiende eeuw nog een grote katholieke gemeenschap als potentiële afnemers van deze religieuze publicaties. De bekende Amsterdamse uitgevers Willem Janz. Blaeu (1571-1638) en zijn zoon Joan Blaeu (1596-1673) hadden bijvoorbeeld geen scrupules over het produceren en op de markt brengen van deze radicaal-roomse werken. Samen met de Amsterdamse uitgevers Nicolaes van Ravesteyn (1613-1672?), Johannes Janssonius (1588-1664) en de befaamde Leidse uitgevers Abraham Elzevier (1620-1653) en Bonaventura Elzevier (1610-1653) verzorgden zij tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw een deel van de jezuïtische boekenproductie in de Republiek.⁶⁴⁵ Naast het grote aantal religieuze uitgaven, de boeken van de jezuïtische geleerde Athanasius Kircher (1602-1680) en de boeken over verre landen (zoals werken over China) waren de geschiedwerken van jezuïtische schrijvers gewild.⁶⁴⁶ In de Zuidelijke Nederlanden

642 De Hollandse Missie in de Republiek telde niet meer dan 95 jezuïeten, zie Paul Begheyn, *Jezuit Books in the Dutch Republic*, p. 53-54.

643 Volgens Begheyn hielden 369 boekdrukkers/boekverkopers zich bezig met het drukken en uitgeven van de jezuïtische werken, verdeeld over 31 steden in de Republiek, zie Paul Begheyn, *Jezuit Books in the Dutch Republic*, p. 53-54.

644 De jezuïtische publicaties vonden hun weg ook naar de Zuidelijke Nederlanden. Veel van deze publicaties dragen een *impressum* dat verwijst naar Zuid-Nederlandse drukkers/boekverkopers of naar boekdrukkers in Keulen. Zie Th. Clemens, 'The trade in catholic books from the northern to the southern Netherlands, 1650-1795', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers: the Dutch republic as the centre of the European book trade*, Leiden/Boston 1992, p. 85-94; Peter Thissen, 'The export of books from the Republic to the Southern Netherlands. A quantitative indication based on the catalogue of the Roermond charterhouse library', *Quaerendo* 34/1-2 (2004) p. 6-21.

645 De Amsterdamse uitgever Lowijs Elzevier en de firma Blaeu steunden de bibliotheek van het jezuïetencollege in Leuven materieel, zie Paul Begheyn, *Jesuit Books in the Dutch Republic*, p. 44-45. Over de uitgever Willem Janz Blaeu en zijn zoon Joan: Djoek van Netten, *Koopman in kennis. De uitgever Willem Janz. Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*, Zutphen 2014. Over het Leidse uitgevershuis Elzevier is inmiddels een rijke literatuur ontstaan. Zie bijvoorbeeld: B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (eds.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier*, Zutphen. 2000. Over boekverkoper en uitgever Johannes van Ravesteyn: B. van Selm, 'Johannes van Ravesteyn, "Libraire européen" or local trader?', in: C. Berkvens-Stevelinck (eds.), *Le magasin de l'univers*, p. 251-263.

646 Populair in de Republiek waren de werken van Aldophus Brachelius, Orazio Torsellino en Louis Maimbourg. Zie: Paul Begheyn, 'Uitgaven van jezuïeten in de Noordelijke Nederlanden 1651-1700', in *De zeventiende eeuw* jrg. 14, 1 (1998), p. 135-158, inz. p. 140.

brachten boekdrukkers, naast de werken van Strada, jezuïtische publicaties uit die als geschiedwerken kunnen worden aangemerkt. De meest populaire auteurs waren Carolus Scribani (1561-1629) en Cornelius Hazart (1617-1690). Zij schreven contemporaine werken met vooral polemische en apologetische intenties die in het teken stonden van de katholieke strijd tegen de dreiging van de Reformatie. In het geval van Hazart is zijn *Kerckelyke historie van de gheheele wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuw* meer dan een geschiedenis van de Roomse kerk die had gestreden tegen ketterse bewegingen. Het werk is op te vatten als een van de geschiedenissen van de Opstand.⁶⁴⁷

Zoals we zagen bleef Bentivoglio's geschiedenis over de Opstand in zowel de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden als het gaat om het aantal drukken achter Strada's populariteit. Het hoeft geen bevreemding te wekken dat de Zuid-Nederlandse drukkers meer interesse toonden voor de geschiedwerken van Famiano Strada dan voor het werk van Guido Bentivoglio. De grote invloed van de jezuïeten in de Zuidelijke Nederlanden was uiteraard debet aan de aandacht voor de Romeinse geschiedschrijver. Bentivoglio's diplomatiek verslag over de Republiek had kennelijk de naam van de kardinaal gevestigd als een waarheidsgetrouw beschouwer van de politieke situatie in de Nederlanden en de plaats van de nieuwe staat in het noordelijk deel van Europa. Dat zou kunnen verklaren waarom de kardinaal in de Noordelijke Nederlanden werd gezien als een betrouwbaar geschiedschrijver van de Nederlandse troebelen. Hoewel in de Zuidelijke Nederlanden de bundel met de *relazioni* veel eerder op de markt kwam, dankzij de bemoeienis van de Zuid-Nederlandse geleerde Puteanus, duurde het tot ver in de zeventiende eeuw voordat er in de Zuidelijke Nederlanden een druk verscheen van Bentivoglio's *Della Guerra di Fiandra*, en dan nog in een Spaanse vertaling. Het was de bekende Antwerpse drukkersfirma van Verdussen, uitgever van onder andere enkele Italiaanse geschiedschrijvers, die in 1687 de Spaanse editie op de markt bracht.⁶⁴⁸

Al halverwege de zeventiende eeuw verschenen de eerste Nederlandse vertalingen van Bentivoglio's *Relationi* en *Della Guerra di Fiandra* in de Republiek.⁶⁴⁹ In 1648 kwam de vertaling van de *Relationi* onder de titel *Verhael-boeken van den cardinael Bentivoglio* op de markt, vertaald en bezorgd door Roelant de Carpentier (1620-1670).⁶⁵⁰ In 1674

647 Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'De jezuïeten en de Zuidnederlandse kerkgeschiedenis (1542-1796)', in *Traject*, jrg 1, 1 (1992) p. 313-331, inz. p. 315.

648 Over de drukker en boekverkoper Verdussen, zie: Stijn van Rossem, 'The Bookshop of the Counter-Reformation Revisited. The Verdussen Compagny and the Trade in Catholic Publications, Antwerp, 1585-1648', in *Quaerendo* 38 (2008) p. 306-321.

649 Over de vertalingen van Italiaanse geschiedwerken zie Nina Lamal, 'Translated and Often Printed in Most Languages of Europe': Movement and Translations of Italian Histories on the Dutch Revolt across Europe, in: Matthew McLean en Sara Barker, *International Exchange in the Early Modern Book World* (Leiden/Boston) p. 124-146. Vertalingen werden gemanipuleerd ten gunste van een bepaald politiek doel. Zie Peter Burke, 'Translating histories' in: Peter Burke en R. Po-Chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007, p.125-141, inz. p.131, waarin hij verwijst naar de Nederlandse vertaling van de Italiaanse geschiedschrijver Francesco Guicciardini, *De oorlogen van Italien*, Dordrecht 1599, die op een paar plaatsen in het boek door de vertaler is gewijzigd, met het doel om de tekst meer een anti-Spaanse toon te geven.

650 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken van den Cardinael Bentivoglio*, Rotterdam 1648.

brachten drie Nederlandse uitgevers tegelijkertijd een complete Nederlandse editie uit van *Della Guerra di Fiandra* in de vertaling van J.H. Glazemaker (ca.1619-1682).⁶⁵¹ De uiteenzettingen die de teksten van Bentivoglio voorafgaan, geven iets prijs van de motieven om zijn werk in het Nederlands te vertalen.

In zijn uitgebreide 'voorrede' in de *Verhael-Boecken* motiveert vertaler Roelant de Carpentier waarom de *Relationi* van de kardinaal in het Nederlands zijn vertaald. Een van de redenen was het feit dat in Frankrijk een vertaling van de diplomatieke verslagen op de markt was gebracht. Waarom zouden we ons moeten beperken tot alleen Franse en Italiaanse edities, zo vraagt De Carpentier zich af? Juist dit boek verdient het in het Nederlands te worden vertaald omdat het de 'gemeyne saeke' betreft. De *Relationi* zijn niet alleen geschikt voor de geleerden in de Republiek die beide talen machtig zijn, maar zowel 'leecken' als 'letterwijzen' moeten met behulp van deze vertaling van dit werk kunnen kennismaken. Want 'een yder ingeseten komt toe sijn eygen Regeringe te verstaen'. In de dedicatie die voorafgaat aan zijn voorrede zegt Carpentier dat Bentivoglio's 'scherp [...] vernuft' hem in staat stelde diep in de 'binnekamers van onse Regeringe' te kijken. De prelaat heeft niet alleen het 'deksel der tegenwoordige saecken sijnes tijds' weten te openen maar hij heeft bovendien de 'gordijne opgeschoven van de toekomstige [tijden], de welke door 't verloop van jaren, na sijn voorsegginge en prophecie zijn uytgevallen'.⁶⁵² Carpentier geeft de kardinaal dan ook het predicaat van 'Orakel van Italien'.⁶⁵³

Bovendien prijst De Carpentier de kardinaal om zijn verbondenheid met en zijn grote kennis van de Nederlanden. Heeft hij ooit niet eens beweerd dat sinds hij van de Nederlanden gescheiden is, hij zich eerder een Nederlander voelt dan een Italiaan. Was de kardinaal niet degene die aanspoorde tot het overeenkomen van een bestand en daarover oprecht wist te schrijven in een van zijn andere diplomatieke verslagen?⁶⁵⁴ Volgens De Carpentier stonden 'onze manieren en ommeganck' de kardinaal wel aan. Bentivoglio wist, dankzij zijn pauselijke gezantschap in Brussel en later in Parijs, als geen ander wat er leefde in Noord-West Europa. De kardinaal schreef dat zijn oren al in Italië zo vol waren van de gebeurtenissen in de Nederlanden dat hij geloofde er zelf getuige van te zijn geweest. Thuis in Ferrara en later in Padua en Rome 'heeft hij hooren spreeken van Nederlant, en in 't toenemen van sijn jaren, zijn hem de saeken van herwaerts aen soo gemeyn geworden, dat hem nauwelijcx yets ontbrack, dan hier selfs over te komen,

651 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Leeuwarden 1674; Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Harlingen 1674; Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Amsterdam 1674. Over Jan Hendrik Glazemaker, zie C.L. Thijssen-Schoute, 'Jan Hendrik Glazemaker: de zeventiende-eeuwse aartsvertaler' in: C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der Letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw's*-Gravenhage 1967, p. 206-261. Glazemaker was bevriend met Jan Riewertszoon en vertaalde uit het Frans, Latijn en Italiaans. Een aantal van zijn vertalingen verscheen ook bij Jan Riewertszoon.

652 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4v.

653 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4r.

654 In het verslag over het Twaalfjarig Bestand dat ook opgenomen is de bundel met de *Relationi*.

om t'eenmael een Nederlander te werden.' De Carpentier verbleef korte tijd in Rome en daar, zo schrijft hij, zag en leerde hij de kardinaal kennen en 'alwaer ick oock veeltijts mijnen toegang tot sijn Paleys en Hoft-gesinde pleeg te neemen, ende welcke wederom veel wercks van onse Natie maecte [...] hebbe ick sijne Schriften in groote achting gehouden'. Het werk en zijn verblijf in Italië zetten De Carpentier ertoe om de Italiaanse taal te leren die bij hem 'een lust en begeerte' deden ontstaan om vertalingen te maken van Bentivoglio's diplomatieke verslagen en 'wanneer onse Vreede getroffen was, denckende dat het tot 't gemeyne nut en beste soude strecken, indien ick dese Verhael-boecken aldus in 't licht quam uyt te geven'.⁶⁵⁵

De Nederlandse vertaler van Bentivoglio's *Relationi*, Roelant de Carpentier, voelde zich zoals hierboven beschreven, geroepen om uit te leggen wat de reden was om het werk van de kardinaal op de Nederlandse boekenmarkt te brengen. Zowel bestuurders, 'letterwijzen', als 'leecken' moesten volgens hem kennisnemen van Bentivoglio's diplomatieke verslagen. Hij wilde echter niet alleen de geschriften van de Italiaanse prelaat 'behagelijck' maken voor de lezer, maar bovendien achtte hij zich geroepen om 'tegenwerpingen' die Bentivoglio zouden worden aangedaan af te weren.⁶⁵⁶ Enkele van de beschuldigingen waarvan de Italiaan door 'soedanige nauw-sienige, en niet min eensinige luyden' beticht was, volgens De Carpentier, was 'dat hij partiael en eenzijdig is', 'uytvaert tegens onse Gereformeerde, of gesuyverde Godtsdiens', dat hij zo 'langwijlig' is en ten slotte zich negatief over de toekomst van de Republiek heeft uitgelaten. Dat Bentivoglio als een eenzijdig en dus partijdig schrijver van de Opstand wordt gezien, daar kon Carpentier inkomen (Bentivoglio was immers een 'opper-lidtmaet van de Kerk' in Rome), maar hij ontkent 'volkomentlijck' dat de kardinaal 'doorgaens een eenzijdigheydt soude bethoonen'. Bentivoglio schrijft over de Republiek tot 'onser groote eere en waerdigheyt'; zijn verbintenis met de kerk van Rome dwong de prelaat uit Ferrara echter soms tot inzichten en uitspraken die door de Republiek ongewelvallig konden worden bevonden. Uit hoofde van zijn functie was dat begrijpelijk, zo stelt De Carpentier.

De tijd was blijkbaar rijp om de *Relationi* in een Nederlandse vertaling op de markt te brengen. Dat het in 1648 mogelijk was om een werk van een diplomaat van de Romeinse curie voor een breder publiek toegankelijk te maken, en in dezelfde periode de Nederlandse vertaling van Strada's tweedelige geschiedenis in de Republiek beschikbaar was, zegt veel over de politieke situatie in de jaren veertig in de Republiek. Het sluiten van de Westfaalse vrede in 1648 betekende in sommige opzichten een (internationaal) omslagpunt. Er leek een einde te zijn gekomen aan een lange periode van godsdienstoorlogen.⁶⁵⁷ Bovendien was de dominantie van het Habsburgse imperium

655 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 4v/r

656 Guido Bentivoglio, *Verhaelboecken*, 5 v/r.

657 Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999, p. 41-42. In tegenstelling tot interpretaties over de internationale ontwikkelingen na het zogenaamde keerpunt van 1648, zoals te lezen bij Frijhoff en Spies, zijn er steeds meer historici die wijzen op de aanhoudende invloed van religie op conflicten in de zeventiende en achttiende eeuw. Zie bijvoorbeeld David Onnekink (ed.), *War and Religion after Westphalia, 1648-1713*, Farnham 2009.

in Europa danig verzwakt en werd Spanje niet langer als de grote vijand beschouwd. De ratificatie van de verdragen in Münster leidde in het gewest Holland tot een periode van optimisme en vertrouwen in de toekomst. Maar de bereikte vrede had ook een keerzijde. De vredesonderhandelingen en de uitkomsten daarvan werden niet door alle gewesten gesteund en de houding van stadhouder Willem II ten opzichte van het verdrag kwam niet ten goede aan de rust en vrede in de Republiek. Religieuze, economische en politieke problemen speelden op in de periode dat de stadhouder nog in leven was. Na diens plotselinge dood in 1650 namen de spanningen alleen maar toe. De discussie tussen de verschillende facties spitste zich na het overlijden van de prins toe op de vraag wie nu de soevereiniteit toekwam. Met de vertalingen van Bentivoglio's diplomatieke verslagen en van Strada's geschiedwerk richtten de uitgevers zich op een brede middenklasse van de burgerij. Nu de grenzen tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden duidelijk waren vastgelegd, was het ook eenvoudiger om met trots kennis te nemen van de geschiedenis van alle Nederlandse gewesten.

In 1674 verscheen bij drie verschillende uitgeverijen /drukkers de Nederlandse vertaling van Bentivoglio's *Della guerra di Fiandra*. Het bijzondere van deze gebeurtenis is dat alle drie boekwerken in dezelfde vertaling van Jan Hendrik Glazemaker waren uitgegeven. In het bericht 'aan den lezer' schrijft 'taalkondigen' Glazemaker in 1674 (of is het de uitgever Jan Riewertszoon?) dat hij voornamelijk aangespoord door het lezen van Hoofts *Nederlandse Historiën* en de lovende woorden van de drost van Muiden voor Bentivoglio's geschiedenis gekomen is tot het vertalen (en uitbrengen?) van Bentivoglio's 'Hoogberoemde' geschiedwerk.⁶⁵⁸ Er is niemand, betoogt Glazemaker, ook niet onder de Nederlanders, die zo nauwgezet, 'zo klaar, zo vol van kunsten kennis' de gebeurtenissen van de Opstand heeft opgetekend.⁶⁵⁹ Bentivoglio verhaalt in zijn 'heerlijk Werk' over de strijd van 'deze Volkeren' tegen het machtige Spanje, zo benadrukt Glazemaker in zijn voorwoord. Madrid en Rome moeten bekennen dat de Nederlanders 'uit byna nietweerdige beginzelen' tegen 'het grootste geweld des Werelds' hebben geworsteld en te boven zijn gekomen. Afgunst en naijver bij de burens bedreigen (nu) deze 'zo vermaarden Staat' en de Republiek dreigt haar vrijheid verloren te raken. De burens (een alliantie van Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen) dreigden de 'Eendracht en Welvaart van de gewesten' te overweldigen en 'als oud Romen Kartago, uit te roeien', waarschuwt Glazemaker de lezer. De vertaler, bevriend met de uitgever van de driedelige uitgave, schreef zijn voorwoord in 1673. Het is duidelijk tegen de achtergrond van de politieke verwikkelingen in de Republiek en de constante dreiging van Frankrijk, dat hij hier de lezer attendeert op de trotse geschiedenis van de Republiek, zo prachtig beschreven door Bentivoglio. De uitgave van dit werk, op initiatief van Riewertszoon (en Glazemaker?) in Nederlandse vertaling uitgebracht (ongeveer 35 jaar na het verschijnen van de Italiaanse uitgave), had kennelijk de intentie om de lezers moed in te spreken en hen erop te wijzen

658 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant*, Leeuwarden 1674.

659 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen*, 3v.

dat zij ook de overmacht van Spanje hadden weten te weerstaan.⁶⁶⁰

De Nederlandse vertaling van Strada's geschiedenis ontbeert een uitgebreide verantwoording, zoals bij de Nederlandse vertalingen van Bentivoglio, waarin uitgelegd wordt waarom men was overgegaan tot publiceren. In het tweede deel van de Nederlandse vertaling dat in navolging van de eerste *decade* bij de drukkerij Nicolaes van Ravesteyn (1572-1649) in 1649 van de drukpers rolde, plaatste de Amsterdamse drukker en uitgever wel een opdracht waarin hij zijn dank uitspreekt aan zijn plaatsgenoot Cornelis Kloeck (1622-1693), advocaat en bewindhebber van VOC en WIC.⁶⁶¹ De Amsterdamse uitgever verwijst naar de populariteit van de Italiaanse geschiedschrijver in de Republiek 'wiens pen soo moedigh op het pappier, als *Alexander van Parma*, wiens daden hy beschrijft, in het veldt draeft' en die

gelijck een zeyl-steen [magnetisch ijzererts], de harten der leesgierige inboorlinghen naer sich ghetrocken en onse eyghe History-schryveren en Landtslieden den wegh ghebaent, en hen aen-gheprickelt om, hem naevolghende, hun wercken met sijnen arbeydt te voltrecken, en stof en licht uyt sijne wackerheyt te scheppen.⁶⁶²

In het voorwerk van het tweede deel is een gedicht van Joost van den Vondel opgenomen dat eveneens refereert aan de beschrijving door Strada van Farnese's daden op de Nederlandse slagvelden en aan de verdiensten van Strada's geschiedwerk voor de historieschrijvers en bestuurders in de Republiek.⁶⁶³

Zowel voor- als tegenstanders van de Westfaalse vredesovereenkomst konden worden bediend met de Italiaanse geschiedwerken over de Opstand. De voorstanders van de vrede die de *Relationi* lazen vonden in de onpartijdige, en sympathisant van de Republiek, Bentivoglio een bevestiging van hun denkbeelden over een welvarend republikeins stelsel, waarin handel en nijverheid voorop stonden. De tegenstanders van het vredesverdrag zagen Spanje nog steeds als een potentiële vijand en een gevaar voor de belangen van de Republiek. In het werk van de katholieke auteurs Famiano Strada en Guido Bentivoglio vonden zij passages die hen ondersteunden in het verzet tegen de onderhandelingen en het uiteindelijke verdrag met de Spanjaarden. Vooral de kritiek van Strada op het beleid van Alva in de Nederlanden en met name de enkele positieve opmerkingen van de jezuïet over Alva's tegenstrever Willem van Oranje konden de prinsgezinden gebruiken voor hun propagandadoeleinden tijdens de partijstrijd die in

660 Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen*, Amsterdam 1674.

661 Cornelis Kloeck was een zoon van Pieter Cloeck (1589-1667), befaamd advocaat en gehuwd met Johanna Hooft, dochter van Cornelis Pietersz. Hooft, vader van de dichter en burgemeester van Amsterdam. In zijn dankwoord refereert Van Ravesteyn aan de familiebanden van Kloeck met de familie Hooft.

662 Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen*, Amsterdam 1649, 4v.

663 Famiano Strada, *Het tweede deel der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam, Nicolaes van Ravesteyn, 1649): Joost v. Vondel, *Op de Nederlantsche Oorlogen van den doorluchtigen Romain, Famiën Strada*. De Nederlandse dichter las ook Strada's *Prolusiones academicae*, zo blijkt uit het voorbericht van zijn toneelwerk *Jephta, of offerbelofte Koning David hersteld Faëton, of roekeloze stouthed* (bezorgd door J.W.H. Konst), Amsterdam 2004, p. 13-14.

de jaren na de dood van Willem II uitbrak. Het waren per slot van rekening katholieke schrijvers die positief schreven over de prins van Oranje en dan zal het, zo was de gedachte, als zelfs zij dat schrijven wel waar zijn. Aan de andere kant bood Strada's werk veel politiek getinte informatie gebaseerd op archiefstukken en andere bronnen. Het was informatie die de onderhandelaars en hun adviseurs tijdens de vredesonderhandelingen met Spanje goed konden gebruiken. Juist vanaf 1640 verschenen in de Republiek tot in het jaar dat in Münster de vrede werd getekend, tien drukken van Strada's geschiedenissen, inclusief de Nederlandse vertalingen. De interesse in de Habsburgse Nederlanden voor Strada's geschiedenis was in diezelfde periode niet minder groot.

Ten tijde van de oplaaiende partijtwisten tussen voor- en tegenstanders over de positie van de stadhouder konden beide partijen naast de lectuur van Strada's geschiedenis, steun vinden in Bentivoglio's diplomatieke verslag over de Republiek, waarvan in 1648 een Nederlandse vertaling op de Nederlandse markt kwam en voor een breed publiek toegankelijk werd. Mogelijk heeft publicatie van de *Relationi* ook invloed uitgeoefend op de politieke onrust in de Zuidelijke Nederlanden die in 1632 uitbrak. De Zuidelijke Nederlanden verloren na de dood van hertog Albrecht in 1621 hun betrekkelijke zelfstandigheid en kwamen weer onder het gezag van de Spaanse monarchie. De toenemende invloed van het Spaanse hof in Madrid op de gang van zaken in de Habsburgse Nederlanden leidde tot grote ontevredenheid bij de Zuid-Nederlandse adel.⁶⁶⁴ De zwakke financiële positie van het Spaans-Habsburgse imperium en een reeks van militaire nederlagen tegen de Staatse troepen van Frederik Hendrik brachten de Zuid-Nederlandse adel samen met de geestelijkheid in beweging tegen het Spaanse bestuur in de Habsburgse Nederlanden. Afgevaardigden van de ontevreden adel begonnen in 1632 op eigen houtje vredesonderhandelingen met de Republiek en in hetzelfde jaar vond er een samenzwering tegen het Spaanse bestuur plaats. De onrust in de Zuidelijke Nederlanden werd vanaf 1629 in brieven, petitie's en pamfletten vergeleken met de ontwikkelingen tijdens de eerste fase van de Nederlandse Opstand. Herinneringen aan deze roerige periode van de Nederlandse Opstand konden als een waarschuwing worden opgevat aan het adres van de Habsburgse regering om niet dezelfde fouten te maken als het Spaans-Habsburgse bestuur in de jaren 1560 en 1570.⁶⁶⁵

Het is goed mogelijk dat het verschijnen van Bentivoglio's *Relationi* in 1629 in het licht van deze turbulente omstandigheden in de Zuidelijke Nederlanden moet worden gezien. De publicatie van de eerste uitgave werd in eerste instantie door het Spaans-Habsburgse bestuur in Brussel tegengehouden.⁶⁶⁶ In 1629 werd op last van het

664 Jonathan I. Israel, 'De Spaanse monarchie tussen hamer en aambeeld', in: Paul Janssens (ed.), *België in de 17^e eeuw. Band 1: Politiek*, Gent 2006, p. 33-39, inz. p. 33-34.

665 Jasper van der Steen, *Memory wars in the Low Countries*, p. 146-150.

666 Een opvallend punt is de rol van Erycius Puteanus bij het publiceren van de *Relationi*. De Zuid-Nederlandse geleerde die als initiator kan worden beschouwd van het uitbrengen van de *Relationi* was weliswaar niet direct betrokken bij de woelige verwickelingen in de Zuidelijke Nederlanden. Hij was echter wel een voorstander van onderhandelingen met de Noordelijke gewesten en zijn bijdrage aan de publicatie van de bundel met *relazioni* kan als een statement aan het adres van de Spaans-Habsburgse kroon worden gezien. Puteanus toonde zich in 1609 al voorstander van een definitieve vrede met de Verenigde Provinciën, maar publiceerde

aartshertogelijk hof in Brussel de hele oplage bij de drukker in beslag genomen, maar in hetzelfde jaar alsnog op de markt gebracht.⁶⁶⁷ De procureur-generaal van Brabant verhinderde in eerste instantie publicatie van de *Relationi* omdat het werk passages bevatte die nadelig werden bevonden voor de vorst en welwillend stonden tegenover de Republiek.⁶⁶⁸ De tweede druk verscheen onder een *impressum* van een fictieve uitgever in Keulen en de derde druk uit 1632 verscheen niet in Antwerpen zoals de titelpagina suggereert, maar in de Republiek bij de Leidse boekverkopers van de gebroeders Elzevier.

De receptiegeschiedenis van Guido Bentivoglio en Famiano Strada

In het eerste deel van dit hoofdstuk ging de aandacht uit naar de editiegeschiedenis van Bentivoglio's en Strada's geschiedenissen. In wat hier volgt ligt de nadruk op de impact van hun werken in de Nederlanden. Waarom waren Bentivoglio en Strada populair bij Nederlandse auteurs van geschiedwerken over de Opstand en politieke publicaties? Deze paragraaf betoogt hoe de vroegmoderne geschiedwerken van beide Italiaanse geschiedschrijvers mede ons beeld bepalen van de geschiedenis van de Opstand in de Nederlanden en politieke discussies in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Het is niet verrassend dat in de zeventiende eeuw Zuid-Nederlandse katholieke geschiedschrijvers voor hun werken over de Opstand ook gebruik maakten van Italiaanse geschiedwerken. Tussen de enorme drukwerkproductie die in het teken stond van de contrareformatorische campagne in de Zuidelijke Nederlanden, verschenen enkele geschiedwerken over de Opstand. Allereerst bespreek ik enkele pro-Habsburgse polemische geschiedenissen, geschreven door jezuitische auteurs, uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. De vraag die daarbij centraal staat is in hoeverre de auteurs gebruik maakten van beide Italiaanse geschiedschrijvers. Daarna bespreek ik de populariteit van Bentivoglio en Strada bij historieschrijvers in de Republiek. Waarom sprak het werk

pas in 1617 zijn traktaat: *De Induciis Belgicis dissertatio politica*. In 1633 publiceerde Puteanus *Belli et pacis* waarin hij zich nogmaals uitspreekt voor een duurzame vrede met de Republiek. In ogen van 'monarchisten, rechtlijnige katholieken en Zuid-Nederlandse patriotten' werd Puteanus' traktaat als verraad beschouwd. De Nederlandse vertaling van *Belli et pacis* verscheen in hetzelfde jaar: *Des oorloghs ende vredes waeg-schale waer inne den Treves* [etc.], Den Haag 1633. Zie: J. Roegiers, 'De universiteiten in de Zuidelijke Nederlanden', in *De zeventiende eeuw* (themanummer 1648. De Vrede van Munster) 1, 1997, p. 223-234, inz. p. 228-229.

667 Over dit voorval zie hoofdstuk 4. In hetzelfde jaar verscheen bij een gefingeerde uitgever een tweede editie van de *Relationi*. De uitgever was, net als bij de eerste editie uit 1629, boekverkoper Jan van Meerbeeck: Guido Bentivoglio, *Relationi fatte dall'ill.mo, e reu.mo sig.or cardinal Bentivoglio in tempo delle nuntiatione di Fiandra, e di Francia. Date in luce da Erycio Puteano*, Keulen [Antwerpen], Nicolao Pantino [Jan van Meerbeeck], 1629.

668 Zie Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries 1566-1700*, p. 52. Van der Steen spreekt over 'a history of the Low Countries conflict' van Bentivoglio, die in 1629 gereed was voor publicatie. Maar waarschijnlijk verwisselt Van der Steen het grote geschiedwerk van de kardinaal met diens *Relationi* over de Republiek die daadwerkelijk in 1629 in Antwerpen op de markt kwam. Vermaseren geeft een andere lezing en noemt wel de *Relationi* als het werk dat aan het Spaans-Habsburgse hof in Brussel niet in goede aarde viel. Men vond het werk 'te vrijmoedig' en het diende veranderd te worden. Zie: B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving in de 16^e en 17^e eeuw over de opstand*, p. 213-214.

van de twee Italianen sommige geschiedschrijvers zo aan? Wat was de reden dat de ene Italiaanse auteur meer werd aangehaald en geciteerd dan de andere? In het laatste onderdeel van dit hoofdstuk gaat het over de politieke strijdliteratuur die na 1650 in de (stadhouderloze) republiek losbarstte en pennenstrijders elkaar bestookten met polemische werken waarin eveneens gebruik werd gemaakt van Bentivoglio's en Strada's historische werken. De vraag die hierbij vooral wordt gesteld is met welke strategie beide Italiaanse auteurs door de polemisten werden ingezet voor hun politieke doeleinden? Hadden de auteurs van de pamfletten en politiek-historische traktaten voorkeur voor een van de twee Italiaanse geschiedschrijvers en waardoor werd hun keuze bepaald?

Bentivoglio en Strada in Nederlandse katholieke en pro-Spaanse geschiedenissen

Het lag voor de hand dat auteurs van katholieke geschiedwerken over de Opstand, die voor een groot deel in de Zuidelijke Nederlanden verschenen, zich ook oriënteerden op Italiaanse geschiedenissen over de Opstand. Het epicentrum van de katholieke en pro-Habsburgse uitgaven lag vanaf 1585 in Antwerpen. De Scheldestad was vanouds het grafische centrum van de Nederlanden en door onder andere de nadrukkelijke aanwezigheid van de jezuïtische orde (na de inname van de stad door de hertog van Parma) speelde de stad een stimulerende rol bij de ondersteuning van de Contrareformatie met propagandistisch gekleurd drukwerk, dat ook in de Noordelijke Nederlanden zijn weg vond.

Een van de eerste katholieke geschiedenissen over de Nederlandse Opstand was *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden* van Adriaan van Meerbeeck (1563/1573 – ná 1627).⁶⁶⁹ Dit werk was een reactie op Van Meterens geschiedenis, die in de Zuidelijke Nederlanden als controversieel bekend stond. De protestant Van Meteren zag vooral economische en politieke oorzaken van de Opstand (het absolutistische regime van Filips II en de misdragingen van het Spaans-Habsburgse leger) en was voorstander van een gematigde politiek tegenover de ketterse beweging. De katholieke geestelijkheid in de Zuidelijke Nederlanden zag met lede ogen aan dat de geschiedenis van de in Engeland verblijvende Antwerpse koopman en geschiedschrijver in de Zuidelijke gewesten goed gelezen werd. Van Meterens werk over de Opstand was populair en zelfs geliefder dan veel werken die de inhoud van Van Meterens geschiedenis bestreden.⁶⁷⁰

669 M. Adriaan van Meerbeeck *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, Antwerpen 1620; B.A. Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 247-263. In E.O. G. Haitsma en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag 1990, ontbreekt een beschrijving van Van Meerbeeck, net zoals andere Zuid-Nederlandse auteurs. Zie voor argumentatie van deze absentie, p. XI-XII, in: *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*.

670 F.G. Scheelings, 'De geschiedschrijving en de beeldvorming over de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden', p. 164-171. Volgens Vermaseren hechten de aartshertogen en het bestuur in de Zuidelijke

Volgens F.G. Scheelings moet de waarde van de Zuid-Nederlandse geschiedschrijving niet hoog worden ingeschat en zijn de geschiedenissen alleen maar van belang voor de bestudering van de Contrareformatie in de Zuidelijke Nederlanden.⁶⁷¹ Toch bieden sommige van deze geschiedenissen interessante informatie over de bronnen die auteurs, zoals Van Meerbeeck en Haraeus, gebruikten voor het schrijven van hun werk. Van Meerbeeck baseerde zich, zoals hij in zijn boek laat weten, op vroege Italiaanse geschiedwerken over de Opstand, zoals: *'Historia di Ieronymo Conestaggio delle guerre del paese basso'*, *'Historia descritta dal Sig. Cesare Campana'*, *'Delle guerre di Fiandra libri VI de Pompeo Giustiniano'*. Dit toont aan dat de auteur de waarde van de Italiaanse werken hoog inschatte, naast andere werken van onder andere Florentius van der Haers *De initiis tumultueus Belgicorum* en het werk van de Spaanse chroniqueur Bernardino de Mendoza.⁶⁷²

De uit de Noordelijke Nederlanden afkomstige Franciscus Haraeus (Verhaer) (1555-1632) begon in 1610 aan een geschiedenis van de Opstand die in 1623 werd uitgebracht.⁶⁷³ Zijn uitgesproken pro-Habsburgse geschiedenis blijkt een compilatie van Nederlandse en enkele buitenlandse geschiedwerken. Hoewel het boek van Haraeus

Nederlanden veel waarde aan geschiedwerken over de Opstand. Misschien dat daarom Van Meteren populair was in de Zuidelijke Nederlanden. Maar de katholieke geestelijkheid was fel gekant tegen Van Meteren en vreesde de invloed van zijn werk. Om de leemte van een pro-Habsburgse historie van de Opstand op te vullen gaf aartshertog Albrecht opdracht tot het schrijven van een geschiedwerk. Ene Lummenaeus a Marca [?] ontving van de aartshertog de opdracht maar weigerde; misschien, zoals Vermaseren oppert, zou het uiteindelijk toch onuitgegeven blijven. Want geschiedwerken over de Opstand met een kritische kijk op de Nederlandse oorlogen die tussen 1623 en 1630 werden geschreven, waren altijd hetzelfde lot beschoren en werden verboden. Vermaseren noemt helaas geen voorbeelden van boeken die niet konden verschijnen vanwege hun kritische inhoud. De geschiedenis had voor de aartshertog, zo betoogt Vermaseren, een taak te vervullen ten behoeve van zijn regering en de staat. Geschiedschrijving was een middel tot polemieken en verweer geworden voor binnen- en buitenland. Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 222-223: 'Alle actie om een boek over den Opstand tot dit doel te doen verschijnen, bracht geen succes'. Vervolgens in voetnoot op p. 223: 'In hoeverre deze actie invloed heeft gehad op het verschijnen van Spaanse en Italiaanse boeken in de Zuidelijke Nederlanden over de Opstand over de oorlog, blijve hier buiten beschouwing. Slechts enkelen van de geschiedschrijvers zouden geschiedwerken betreffende de beroerten op de door het Habsburgse bestuur in Brussel gewenste wijze schrijven, zoals Franciscus Haraeus en Adriaan van Meerbeeck'. Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 223.

671 Met deze kwalificatie volgt hij Vermaseren. De laatste baseert zich weer op het oordeel van Fruin.

672 M. Adriaan van Meerbeeck *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, p. 4, 'Auteurs, uyt welcke dese Chronijcke ghenomen is'. In tegenstelling tot het werk van Haraeus is de toon van Van Meerbeeck minder uitgesproken pro-Spaans en in sommige opzichten zelfs gematigd. Voor Alva heeft de auteur weinig goede woorden over; hij vindt de Spaanse veldheer eigenzinnig en staat kritisch tegenover het beeld dat Alva van zichzelf liet maken en wegzetten in Antwerpen. Van Meerbeeck heeft kritiek op de gebeurtenissen tijdens de Spaanse Furie in Antwerpen, die er alleen maar toe leidden dat veel katholieken zich aansloten bij de opstandelingen, zie Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving* p. 254-255 en het werk van Van Meerbeeck, *De Chroniecke vande gantsche werelt ende sonderlinghe vande seventien Nederlanden*, p. 300-450.

673 Franciscus Haraeus, *Annales ducum seu Principum Brabantiae totiusq. Belgii*, Antwerpen 1623. Voor dit werk beloofde de aartshertogin Isabella hem na het verschijnen van zijn werk vorstelijk. Haraeus was in de zeventiende eeuw een veel gelezen schrijver, zowel in de Zuidelijke Nederlanden als in de Republiek. Hooft, Boxhorn en Scriverius gebruikten zijn geschiedenis. In de negentiende eeuw was van zijn faam weinig meer over en oordeelde men eensgezind negatief over Haraeus' geschiedenis. Zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, 244-245.

net als andere Zuid-Nederlandse geschiedwerken gericht is tegen de, in dit deel van de Nederlanden, populaire geschiedenis van Van Meteren, schreef hij toch hele passages over van de Nederlandse koopman. Voor de beschrijving van de periode 1601-1608 gebruikte Haraeus de Latijnse editie van Pompeo Giustiniano.⁶⁷⁴

Aan het Spaans-Habsburgse hof in Brussel hield men nauwgezet de publicatie van geschiedwerken in de gaten. De werken van Van Meerbeeck en Haraeus konden zonder veel problemen in de Zuidelijke Nederlanden verschijnen; geschiedenissen die min of meer kritisch waren ten aanzien van de Spaanse vorsten en hun beleid in de Nederlanden werden echter door de aartshertogen verboden. Een van die werken die werden getroffen met een uitgaveverbod was de algemene geschiedenis van de Italiaanse jezuïet Torsellino (1545-1599) waaraan door zijn ordebroeder R. Gibbons een supplement was toegevoegd dat niet door het aartshertogelijke censuurapparaat kwam. Het was blijkbaar te kritisch ten aanzien van Filips II.⁶⁷⁵ Uiteindelijk verscheen het boek wel, maar onbekend is of er in de uitgave wijzigingen zijn aangebracht. Hetzelfde lot overkwam, zoals we zagen, de *Relationi* van Guido Bentivoglio. De uitgave van de eerste druk van de diplomatieke rapporten werd tegengewerkt en in ieder geval veel minder enthousiast bejegend dan in de Republiek der Verenigde Provinciën en Engeland.

Binnen de godsdienstpolitiek van de contrareformatie speelde de jezuïetenorde, zoals al eerder opgemerkt, in de Nederlanden een belangrijke rol. De belangrijkste stad in het zogenaamde missiewerk was Antwerpen. De Scheldestad bood onderdak aan het centrale orgaan van de Vlaams-Belgische jezuïetenprovincie en van hieruit werden jezuïeten naar de Noordelijke gewesten gezonden. Naast onderwijs en allerlei religieus-geestelijke taken hielden de jezuïeten zich ook bezig met een enorm brede literaire productie die zich op allerlei terreinen bewoog. Tussen de instructieboeken voor het onderwijs, religieuze boeken en Nederlandse controverseliteratuur verschenen in Antwerpen eveneens polemische tractaten en geschiedwerken. Een van de productiefste jezuïetenauteurs was de Antwerpenaar Cornelius Hazart (1617-1690). Hij schreef een oeuvre dat bestond uit meer dan tachtig werken voornamelijk geschreven in de volkstaal. Hazart richtte zich met zijn publicaties op het katholieke volksdeel in de Republiek. De jezuïtische veelschrijver wilde dat zijn geloofsgenoten in de Noordelijke Nederlanden zich konden wapenen tegen de gereformeerde geloofsleer. Een van zijn bekendste en populairste werken, de *Kerckelycke Historie*, lijkt op het eerste oog een geschiedenis over de katholieke kerk van de zestiende en zeventiende eeuw, maar het derde deel van het werk is vooral een katholieke geschiedenis van de Opstand, waarin Oranje als de belangrijkste oorzaak van de revolutie wordt aangemerkt. In de ogen van Hazart was het werk een instrument om de gereformeerden te weerstaan; bestrijding van de nieuwe leer werd een onderdeel van de dagelijkse zielzorg. De meeste polemische katholieke

674 Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 240-241.

675 Torsellino, *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598, epitome libri X: Accessit ex Auctario Spondani ad Annales C. Baronii Liber XI ab anno 1598, usque ad annum 1622*, Duaci [Douai] 1623; zie: Vermaseren, *De katholieke nederlandse geschiedschrijving*, p. 213.

strijdliteratuur verscheen in het Nederlands om een zo groot mogelijk publiek te bereiken.⁶⁷⁶ Voor het katholieke publiek en hun nageslacht wilden jezuïtische schrijvers de strijd tegen hun protestantse tegenstanders in fel-polemische werken over de Opstand vastleggen. Geschiedwerken zoals de *Kerckelycke Historie* waren dan ook zeer geschikt om de 'leugens' van de ketterse beweging en haar schrijvers aan de kaak te stellen. In hun polemische activiteiten werd de Jezuïetenorde dan ook volop gesteund door aanvankelijk landvoogd Alexander Farnese en later door de aartshertogen.⁶⁷⁷

Hazart becommentarieert in zijn geschiedenis herhaaldelijk de Noord-Nederlandse geschiedschrijvers Bor, Van Meteren en Hooft die naar zijn oordeel de gebeurtenissen en ontwikkelingen van de Opstand onjuist en zelfs leugenachtig voorstelden.⁶⁷⁸ Ondanks de felle verwijten van Hazart aan zijn collega-geschiedschrijvers maakte de jezuïet dankbaar gebruik van hun werk. Hazarts geschiedwerk steunt echter vooral op de werken van de katholieke schrijvers en medebroeders Van Meerbeeck, Haraeus, Van Teylingen en Strada. Dat de Italiaanse auteur door Hazart veelvuldig wordt genoemd hoeft natuurlijk geen verbazing te wekken. Strada's werk bood veel informatie en het werk gold voor Hazart en zijn jezuïetische medebroeders als een zeer betrouwbare informatiebron. Interessant is in dit verband dat Famiano Strada bij het vergaren van informatie voor het schrijven van zijn geschiedenis op zijn beurt afhankelijk was van informatie die hem werd verstrekt door jezuïtische informanten uit de Zuidelijke Nederlanden die Strada voorzagen van manuscripten van onder meer Martin Del Rio.⁶⁷⁹

676 Cornelius Hazart, *Kerckelycke Historie van de gheheele Wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuw* (4 delen), Antwerpen 1667-1671; P. Polman O.F.M., *Stalpart en zijn "Roomse Reijs"*, Tilburg 1938, p. 27-28. Over Hazart en zijn publicaties: Joep van Gennip, 'Cornelis Hazart S.J., *Kerckelijcke historie* (1669)', in: Paul Begheyn S.J., Bernard Deprez, Rob Faesen S.J. en Leo Kenis, *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773 A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven 2009, p. 183-186; Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 402-485.

677 Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, 'De jezuïeten en de Zuidnederlandse kerkgeschiedschrijving (1542-1796)', p. 316-318. Andere jezuïtische, veelal Zuid-Nederlandse, auteurs die religieus-polemische werken schreven over de (eerste fase) van de Opstand waren Carolus Scribani (1561-1629), Martinus Antonius del Rio (1551(?)-1608), Thomas Saily (1553-1623), Jean Buzelin (1572-1629) en Heribertus Rosweyde (1569-1629). Onder geschiedwerken over de Opstand kunnen we daartoe ook werk van de Zuid-Nederlandse jezuïet en hoofdaalmoezenier van het Spaans-Habsburgse leger Herman Hugo (1588-1629) noemen. Hugo schreef het befaamde verslag over de belegering en ontzetting van Breda door het koninklijke leger onder leiding van Ambrogio Spinola: *Obsidio Bredana*. Er is een Nederlandse vertaling van dit werk gemaakt: *Het beleg van Breda* (1624-1625), Baarn 2015. Vertaald door W.A. Boekelman.

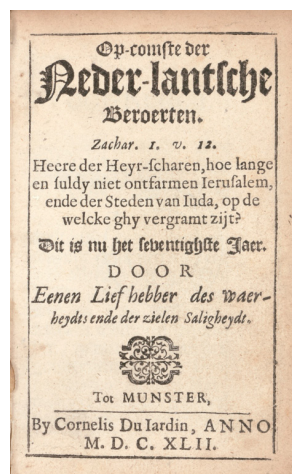
678 *Kerckelycke Historie van de gheheele Wereldt, namelyck vande voorgaende ende teghenwoordige eeuw* deel 3, p. 88-89; p. 222-223.

679 Van Martin Del Rio circuleren in de literatuur andere namen: Martinus Delrio, Rolandus Mirteus en R.N. Mirteo. Del Rio schreef naast theologische en filologische werken eveneens twee verslagen over de Nederlandse Opstand. De belangrijkste is *La cronica sobre Juan de Austria y la Guerra en los Países Bajos* (1576-1578) heruitgegeven door Miguel Ángel Echevarría Bacigalupe en Friedrich Edelmayer, München 2013. Ik baseer me verder op: J. Andriessen S.J., *De jezuïeten en het samenhorighedsbesef der Nederlanden 1585-1648*, Antwerpen 1957, p. 32, n. 37: Strada bleek afhankelijk van de *litterae annuae* die hem was verstrekt door Zuid-Nederlandse jezuïeten. In de briefwisseling van de generaal met de Nederlanden horen we echo's in verband met Strada's onderneming. Op 16 november 1616 wordt er bijvoorbeeld geïnformeerd naar een paar manuscripten (o.m. van Del Rio - zie tweede deel van Strada's geschiedenis waarin de Romein zijn waardering uitdrukt voor het werk van Del Rio) bestemd voor Strada (Ep. Gen. FB., I 296); enkele maanden voordien op 14

Terwijl de jezuïeten in de Zuidelijke Nederlanden het merendeel van de controversepublicaties voor hun rekening namen en deze werken in Antwerpen gedrukt werden, verscheen er ook door jezuïeten geschreven controverseliteratuur in de Republiek. Deze uitgaven werden in de Republiek op de markt gebracht door zowel katholieke als protestantse drukkershuizen. Om bemoeienis van de censor te ontlopen werd op het titelblad van de boeken de indruk gewekt dat ze in een katholieke stad waren uitgegeven, zoals Antwerpen, Münster of Keulen. Daarmee benadrukte de uitgever ook de katholieke signatuur van de publicaties.⁶⁸⁰ Een van de meest toonaangevende auteurs van de controverseliteratuur was de Noord-Nederlandse jezuïtische missionaris Augustinus van Teylingen (1587-1669). Van Teylingen was ruim vijftig jaar als katholieke zendeling actief in de statie van Amsterdam. Hij hield in de stad controversepreken die ook, net als de controversepreken van Hazart in Antwerpen, door protestantse gelovigen werden bezocht.

De eerste druk van Op-comste der Neder-lantsche Beroerten, Munster 1642. Collectie KB Den Haag, foto auteur.

Van Teylingen publiceerde een deel van zijn werken anoniem.⁶⁸¹ Onder het weinig originele pseudoniem 'eenen lief-hebber des waarheydt ende der zielen saligheydt' verscheen in 1642 de eerste druk van *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*.⁶⁸² Dit werk zou in de zeventiende eeuw een populair werk blijven en het beleefde vier herdrukken.⁶⁸³ Zoals de 'historie' van Hazart is het een katholieke geschiedenis van de Opstand waarbij ook hier de polemische toon van de inhoud opvalt.⁶⁸⁴ Volgens Van Gennip behoort de *Op-comste* tot de categorie van

mei 1616 werd Pater Goudt aangesteld om Strada als secretaris te helpen en om voor hem Franse documenten in het Latijn te vertalen (Ep. Gen. FB., I, 218); na het overlijden van Goudt zal Aloys de Vitry hem in die taak opvolgen (Ep. Gen. FB., II, 917). De *Litterae annuae* (in te zien bij de KB) verschenen in druk van 1581 tot 1614 en van 1650 tot 1654. Zie Van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der Jezuiten in Nederland*, Nijmegen 1940, p. 401-402. Een recente studie over Martin Del Rio is: Jan Machielsens, *Martin Delrio. Demonology and Scholarship in the Counter-Reformation*, Oxford 2015.

⁶⁸⁰ Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 27-28.

⁶⁸¹ Voor een inleiding op een en een commentarieerd overzicht van Van Teylingens werken, zie: Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 307-401.

⁶⁸² *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten door Een en Liefhebber des waarheyds ende der zielen Saligheydt*, Munster 1642.

⁶⁸³ De laatste (vijfde) druk verscheen in 1673 (na de dood van de auteur) en in deze uitgave is een hoofdstuk toegevoegd waarin door een onbekende schrijver het rampjaar 1672 wordt gerelateerd aan de onrechtvaardigheid die de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden is aangedaan door de gereformeerden.

⁶⁸⁴ H. J. Allard spreekt van een 'historisch-polemisch' werk waarbij de geschiedenis als middel diende om de lezer de waarheid te laten zien "die alles overwint", zie J.H. Allard, 'Aug. Van Teylingen's "Op-comste der Neder-lantsche beroerten"' in: W. De Veer en J.F.M. Sterck (eds.) *Het Jaarboekje van Jos. Alb. Alberdingk Thijm* (Nieuwe reeks – Derde Bundel) Amsterdam 1904, p. 65-101, inz. p. 70-72; zie ook voorrede *Op-comste*.

het historisch-apologetische exposé dat ten doel had de katholieken, zoals in een latere herdruk staat vermeld, te informeren over de wandaden van de gereformeerden tegen de katholieke kerk in de Lage Landen, en om het katholieke volksdeel in de Republiek, dat niet in vrijheid hun religie kon beleven, ondersteuning te bieden. Tegelijkertijd richtte Van Teylingen zich tot de gereformeerde lezers om hun te laten zien dat de daden van de 'geuzen' niets met de ware kerk te maken hadden. Achterliggende reden van deze opvatting was natuurlijk de misleide gelovigen terug te brengen naar het oude geloof. De teneur in het werk van de jezuïtische auteur is echter eerder politiek dan religieus. Er zijn weinig theologische passages in het boek te vinden; in de tekst ligt de nadruk vooral op het politieke begrip 'geuzen' in plaats van bij het veel door andere katholieke auteurs toegepaste 'ketter'.⁶⁸⁵

Voor zijn boek gebruikte Van Teylingen meer dan dertig auteurs. Een belangrijk deel van zijn geschrift, dat de periode van de Opstand tot 1585 bestrijkt, is gefundeerd op katholieke geschiedschrijvers uit de Nederlanden, Frankrijk en Italië. Dat laat onverlet dat ook in dit werk informatie van gereformeerde geschiedschrijvers, zoals Pieter Bor en Emanuel van Meteren, is verwerkt. In de kantlijn verwijst Van Teylingen naar tientallen katholieke auteurs, waaronder enkele van zijn confraters, zoals Van Meerbeeck, Burgundius en Thuanus. Van de Italiaanse geschiedschrijvers die Van Teylingen gebruikte om zijn verhaal te ondersteunen vermeldt de auteur alleen Gerolamo Conestaggio en uiteraard zijn Italiaanse confrère Famiano Strada.⁶⁸⁶ Van Teylingen gebruikt de Romeinse hoogleraar op een aantal plaatsen in zijn werk vooral voor de informatie die Strada in de archieven van de Farneses had gevonden. Op sommige plaatsen in *Op-comste* citeert Van Teylingen zijn Italiaanse medebroeder letterlijk en last passages in uit de Latijnse versie van *De bello Belgico*.⁶⁸⁷

In 1644 verscheen in Brussel een werk over de Opstand geschreven door Joannes de la Fosse. Volgens de Zuid-Nederlandse auteur bestond de Noord-Nederlandse geschiedschrijving over de Opstand alleen maar uit werken die de ketterse beweging en de revolte in de Nederlanden steunden. Deze werken van gereformeerde auteurs keerden zich, volgens De la Fosse, tegen de Spaanse vorst en de katholieke godsdienst. De auteurs van deze anti-Spaanse boeken brachten de lezers van hun werken in verleiding om tot andere gedachten te komen. In dit katholieke werkje is Willem van Oranje de hoofdschuldige van alle ellende in de Nederlandse gewesten.⁶⁸⁸ De la Fosse ('Iurisconsulto Belga' vermeldt het titelblad), van wie verder niets bekend is, baseerde zich op de geschiedenissen van Nicolaus Burgundius, Florentius vander Haer, Famiano Strada en Guido Bentivoglio.⁶⁸⁹ Volgens Vermaseren zou de auteur veel letterlijk hebben

685 Joep van Gennip, *Controversen in Context*, p. 385.

686 *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*, p. 74.

687 *Op-comste der Neder-lantsche Beroerten*, p. 51.

688 Joannes de la Fosse, *Haeresis ac rebellio Hollandorum Guilielmo principi Auriaco asserta ab anno 1559 usque ad obitum ejus 1584; subnectitur regum Hispaniarum a Burgundis et Austriacis in singulas Belgicae provincias plenum jus & dominium*, Brussel 1644.

689 Zie de bijlage *Quorundam de principis auriaci Haeresi et rebellione indicim* in het boek van De la

overgenomen van Richard Verstegens *Theatrum crudelitatum*.⁶⁹⁰ De anti-Spaanse werken waarop De La Fosse doelde waren onder meer de *Historiën* van P.C. Hooft, Dirck Pietersz. Pers' (1580-1659) *D'onstelde leeuw* [...] en *Tableau de l'histoire des prince et principauté d'Orange* [...] van Joseph de la Pisé (1589-1648).⁶⁹¹

Bentivoglio en Strada als voorbeelden en informatiebronnen voor de geschiedschrijving over de Opstand in de Republiek

In de inleidende woorden in dit hoofdstuk verwees ik al naar de inspanningen die P.C. Hooft deed om de originele Italiaanse geschiedwerken over de Opstand te bemachtigen. Zijn correspondentie met Constantijn Huygens en andere leden van zijn uitgebreide netwerk getuigen daarvan. Alhoewel we weinig weten over de inhoud van zijn boekenverzameling kunnen we uit zijn brieven opmaken dat hij boeken in het Italiaans las. De reis van Hooft door Italië zal zeker hebben bijgedragen aan de kennis van de Italiaanse taal en de cultuur van het schiereiland. Zijn kennis van de taal demonstreerde hij door de *Ragguagli di Parnasso* van Traiano Boccalini (1556-1613) te vertalen.⁶⁹² Voor het schrijven van zijn geschiedwerk *Nederlandsche Historiën* maakte Hooft onder andere gebruik van Nederlandse en Italiaanse contemporaine geschiedenissen over de Opstand. De informatie daarover hebben we uit de eerste hand, van Hooft zelf die in zijn *Historiën* soms verwijst naar zijn bronnen. Ook in zijn briefwisseling lezen we over zijn bronnen, waarin hij schrijft over de werken van Italiaanse auteurs.

Uit de bronverwijzingen in de *Historiën* kunnen we concluderen dat Hooft de werken van Bentivoglio en Strada opvatte als nuttige en betrouwbare informatie voor zijn geschiedenis. In zijn opdracht in *Historiën* aan stadhouder Frederik Hendrik spreekt Hooft over buitenlandse schrijvers, waaronder Italiaanse auteurs, die geschiedenissen over de Opstand schreven.⁶⁹³ De door hem gebruikte geschiedwerken gaven de

Fosse, p. 16-18.

690 Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving*, p. 274-276.

691 Dirck Pietersz. Pers, *D'onstelde leeuw: of Springh-ader der Nederlandschet beroerten: van den jare 1560 tot het eynde van 't jaer 1581: als wanneer tot noch toe, de krijgh, op den name des koninghs van Hispanien gevoert, hy van de Staten van Holland en Zeeland, neffens de mede-verbondene, verklaert is, van alle recht en aen-spraeck, op 't land, te zijn vervallen./ Uyt de geloofwaerdigheste schriften en verscheyden talen op-gesocht*, Amsterdam 1641; Joseph de la Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange: Divisé en quatre parties selon les quatre races qui et y ont régné souverainement depuis l'an 793 commençant à Guillaume au Cornet, premier Prince d'Orange, jusques a Frederich Henry de Nassau à present regnant. Illustré des ses genealogies & enrichi de plusieurs belles antiquités avec leurs tailles douces*, Den Haag 1639.

692 Hoofts integrale vertaling *Nieumaren uit Parnas* (van Boccalini's *Ragguaglio*) bleef onuitgegeven. Delen van zijn vertalingen werden wel opgenomen in *Mengelwerk*. Zijn proeven van vertaling stuurde hij naar zijn zwager Baek. Zie: Van Tricht (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft I*, Culemborg, 1976-1979, p. 725 (24 juni 1629).

693 Hooft, *Nederlandse Historiën*, Amsterdam 1677 [digitale versie], (P.C. Hoofts opdracht zyner Nederlandsche Historien aan Zyn Hoogheit Frederik Hendrik): 'Geen minder getal, misschien, van schryvers, vrienden, vyanden, onpartydighe, Hoogh- ende Neederduitsche, Latynsche, Fransche, Engelsche, Italiaansche, Spaansche, heeft, aan 't vertellen van 't geen, sint den aanvang der beroerten, waar uit dit jeeghenwoordigh

Muidense drost de historische feiten, maar tegelijkertijd droegen zij bij aan het beeld van een schrijver die onpartijdig en objectief de gebeurtenissen in de Nederlanden had weergegeven. In de *Historien* laat hij zich soms kritisch uit over het gedrag van zijn calvinistische geloofsgenoten tijdens de beeldenstorm. Op een andere plaats in zijn boek schetst hij een positief beeld van de Spanjaarden door hun goede eigenschappen toe te dichten. Maar natuurlijk was Hooft geen onpartijdig chroniqueur van de Opstand. Zijn blik op de Opstand werd bepaald door zijn religieuze en vooral politieke denkbeelden. De verwijzing naar onder andere de verschillende, vaak pro-Habsburgse, Italiaanse geschiedwerken in de *Historiën* moest de indruk van onpartijdigheid van zijn geschiedverhaal onderstrepen. Hierbij kwamen ook de geschiedwerken van Bentivoglio en Strada goed van pas.⁶⁹⁴

Maar los van dit aspect om een schijn van objectiviteit te suggereren, waren de werken van Italiaanse geschiedschrijvers voor Hooft ook zeer nuttige informatiebronnen. Strada genoot bij Hooft vooral aanzien door zijn betrouwbare informatie over de familie Farnese. Strada schreef zijn werk over de Opstand in opdracht van de hertog van Parma, Ranuccio I, die met het geschiedwerk zijn vader wilde eren.⁶⁹⁵ De Romeinse auteur kon de archieven van de familie Farnese raadplegen, zoals Hooft in de *Historiën* vermeldt.⁶⁹⁶ Strada's werk beantwoordde aan de historiografische opvattingen van Hooft dat een geschiedwerk gebaseerd diende te zijn op feitelijke informatie. In de *Historiën* schrijft Hooft bijvoorbeeld dat de jezuïtische auteur de lezer uitlegt hoe Filips II landvoogdes Margaretha van Parma gedetailleerde richtlijnen verstrekke bij het opsporen van protestanten.⁶⁹⁷ Hooft waardeerde ook Strada's genuanceerde oordeel over Willem van Oranje. Enkele positieve beschrijvingen van de prins van Oranje in het werk van Strada (en Bentivoglio) nam Hooft over in zijn *Historiën*.⁶⁹⁸ Om neutraliteit te suggeren citeert

oorlogh onstond, in Neederlant is omgegaan, een groot deel zyner daaghen en nachten besteedt'.

694 Over de *Nederlandse Historiën* van P.C. Hooft en zijn gebruik van Italiaanse bronnen: S. Groenveld, *Hooft als historieschrijver*, Weesp 1981 en J.C. Breen, *Pieter Cornelis Hooft als schrijver der Nederlandsche Historiën*, Amsterdam 1894.

695 Zie hoofdstuk drie in dit boek.

696 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 557: 'Dus vertelt het Famiano Strada, die 'zonderlinge kundschap in 't hof te Parma gehadt heeft, en zeer tot lof van dien Prinse geneeghen is'.

697 Zie Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 37: 'De Koning hierentussen, beval der Landtvooghdessse by brief op brief, het uitrooyen der ketteren; en leidde zyn' gedachten zulx daar aan te kost, dat hy scheen alle andre zorgen, ende zelfs het betaamen der Vorstelykheit te vergeeten. Zeker de Jesuyt Famianus Strada vermeldt, hoe hy haar, by schryven eighen' handt, berichtte van de manier om de Onroomschent'achterhaalen; genoegzaam het spoor daar toe, en hunne nestelplaatzen aanwees'.

698 Over de kwaliteiten van Willem van Oranje schrijft Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge*, p. 117-118: 'kloeck van verstant, veerdigh tot alle gelegentheyd; maar schalck, arglistig en diep verholen ook aen de gene die men meynde dat alle sijne saeken wel wisten [...] en er was bij de jezuïtische schrijver bewondering voor de gastvrijheid van de prins, want in heel Nederland was er 'voor den Adel geen en soeteren inval, geen huys in t welck ook soo dickmael, en met soo groote kosten en miltheydt alle groote Heeren en Gesanten'. In: *Nederlandse Historiën*, p. 908, citeert Hooft de Romeinse schrijver als volgt: 'De Jesuyt Famianus Strada meldt, dat hy veirdigh van geest was, geenszins traagh op de gelegentheeden: een wonder konstenaar in 't winnen van de geneeghentheeden der geen en, dien hy maar eens quam te spreken. [...] Dat zyn vernuft, vruchtbaar van raad, zoo d'ene mislukte, strax nieuwen te vinden wist. Dat hem, in glans van hofhouding, en in gastvryheit, geen Heer van Neerlandt te booven ging'. Hooft citeert op dezelfde bladzijde van

Hooft vervolgens Strada:

De sieraden van dien [Willem van Oranje] hier af te maale, moghte partydigheit eener verplichte penne schynen. Zettende daarom onz eighen oordeel ter zyde, en desgelyx het getuyghenis des haats, zullen wy alleenlyk bybrengen 't geen zyne vyanden en eenighe vreemden hem t'zyner gloorie naageeven.⁶⁹⁹

Hooft liet echter de negatieve beschrijvingen van prins' eigenschappen, die de twee Italiaanse auteurs lieten volgen op hun lofrede voor Oranje, achterwege!⁷⁰⁰

Toont Hooft in zijn waardering voor Strada's geschiedwerk nog enige reserve, voor Guido Bentivoglio spreekt hij in de *Historiën* grote bewondering uit. Hij prijst zowel Bentivoglio's schrijfstijl als ook de inhoud van *Della Guerra di Fiandra*:

d'uitsteekendste Kardinaal, wiens pen, de gelukkigste, in mynen zin, onder alle uitheemsche, die ooit onzen zaaken ten Historischen toonnele braghten, zich gewaardicht heeft haaren eedelen arbeit aan een onverganklyk werk te besteeden, dat den Nederlandschen naam in 't voorhoofd voert.⁷⁰¹

De eerste biograaf van Hooft, Geeraardt Brandt, bevestigt de waardering van Hooft voor Bentivoglio: 'den kardinaal' die 'zynen eedelen arbeit aan 't beschryven der Neederlandsche geschiedenissen besteedde, prees hy boven alle d'Italiaansche Schryvers van zynen tydt'.⁷⁰² Op enkele plaatsen in de *Historiën* verwijst Hooft naar Bentivoglio als betrouwbaar zegsman. Maar de bewondering van Hooft voor de kardinaal uit Ferrara gold toch vooral de mooie schrijfstijl van de Italiaan.

zijn *Historiën* de woorden die de kardinaal in zijn geschiedwerk wijdt aan Oranje's onverwachte overlijden: 'De Kardinaal Bentivoglio, dan, schrijft hem wakkerheit, nyverheit, mildheit, welsprekenheit, en doorzienigheit in allerly handel toe: ende dat niemant zyn meester was in 't schikken der zinnen, oft in't omdraayen van yeders gevoelen, oft in 't afmatten der zaaken; en 't neemen van 't meeste voordeel daar uit op alle andre wyze.' Op een andere plaats in zijn werk maakt Hooft overigens de terloopse opmerking dat Bentivoglio 'zyner Doorluchtigheit anders niet zeer gunstigh is', zie *Nederlandse Historiën*, p. 852.

699 *Nederlandse Historiën*, p. 908.

700 Hooft laat het tweede deel van Bentivoglio's oordeel over de prins van Oranje weg, zoals we kunnen lezen bij Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche oorlogen*, p. 365: 'De wakkerheit, naerstigheit, miltheit, welsprekenheit en deurzichtigheit, in alle handel, hadden in hem geen minder steden dan d'eerzucht, bedroch, stouthheit, roofgierigheit en hervorming in alle naturen [...]'. Hooft nam ook niet Strada's beschrijving van Oranjes slechte eigenschappen over, zoals het verborgen houden van zijn ware geloofsovertuiging: 'Wat sijne Religie ofte Godsdienstigheyt aengaet, was heel ongewis en onseker; ja meer, geene, Soo langh als den Keyser en den Koning hem tegenwoordigh geweest zijn, heeft hy sich als Catholijck gehouden [...], maar hy allenghskens afgeweken tot de ketterye sijns Vaders [...]'; in: Strada, *De thien eerste boecken der Nederlandsche oorloge*, p. 119.

701 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 1005.

702 Geeraardt Brandt, *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de lykreedden* (uitgegeven door P. Leendertz Jr.), Den Haag 1932, p. 32.

Jacob Houbraken, *Portret van P.C. Hooft, gravure naar M. van Mierevelt. Bron: Rijksmuseum Amsterdam.*

Ondanks zijn waardering voor Bentivoglio maakte Hooft echter veel meer gebruik van Strada's geschiedwerk. Blijkbaar was Strada als informatiebron voor Hooft belangrijker dan Bentivoglio. Strada was uitstekend gedocumenteerd over de politieke en militaire ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden. Hooft verwerkte Strada's beschrijvingen over de militaire campagnes, de rivaliteit aan het hof in Madrid tussen de hertog van Alva en Ruy Gómez de Silva en de berichtgeving over het reilen en zeilen van de familie Farnese aan het Spaanse hof, zonder daarbij direct naar zijn zegsman te verwijzen. De weergave van Hooft van de gewelddadigheden tijdens de beeldenstorm lijkt op sommige plaatsen in de *Historiën* ook direct ontleend te zijn aan de pagina's waarin Strada in krachtige bewoordingen het 'razende kwaad' van de beeldenstormers beschrijft.⁷⁰³ Op andere plaatsen in zijn geschiedwerk geeft Hooft zijn Italiaanse bronnen wel prijs: hij verwijst elf keer naar Strada en zes keer naar Bentivoglio.⁷⁰⁴

Dat Strada's betrouwbaarheid als informatiebron voor Hooft een uitgemaakte zaak was, valt eveneens op te maken uit een andere passage in het geschiedwerk van Strada. Hoewel ook in dit geval een directe verwijzing ontbreekt, is het zo goed als zeker dat het werk van Famiano Strada ten grondslag lag aan de verspreiding van het bijzondere verhaal over de Spaanse commandant Francisco de Valdés die verliefd werd op een Haagse dame.⁷⁰⁵ Valdés speelde een belangrijke rol bij het beleg van Leiden in 1574 en volgens het verhaal dat voor het eerst bij Strada te lezen was, zou zij haar Spaanse geliefde hebben gevraagd de belegerde stad te sparen. Mede door haar invloed, zo wil het verhaal, zou de stad niet zijn aangevallen door de Spaanse troepen.⁷⁰⁶ Pieter Bor maakte in zijn kroniek over de Opstand, in de editie uit 1621, als eerste melding van de verhouding tussen Francisco de Valdés en een Haagse vrouw:

703 Over de invloed van Strada op het verhaal over de Beeldenstorm bij Hooft (en Brandt) schrijft Alastair Duke: 'Goedvaderlandse geschiedschrijvers uit latere periode als P.C. Hooft en Gerard Brandt lieten openlijk hun minachting blijken voor het 'grauw', dat volgens Brandt verantwoordelijk was voor het 'dul geweld'. Hooft veroordeelde 'deze dolheit' bijna even krachtig als de jezuïet en historicus Strada, wiens vijandige voorstelling van de Antwerpse beeldenstorm hij, net als Brandt, intensief gebruikte,' zie: Alastair Duke, 'De calvinisten en de 'paapse beeldendienst'. De denkwereld van de beeldenstormers in 1566', in: M. Bruggeman, E. Geudeke, M. Van Os, J. Roelevink en G.J. Schutte (eds.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. Van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 29-45, inz. p. 30. Het is niet ondenkbeeldig dat Hooft zich, voor zijn beschrijving van de beeldenstorm, ook heeft gebaseerd op Conestaggio's geschiedwerk.

704 Hooft noemt in zijn *Historiën* Conestaggio op vier plaatsen en Cesare Campana zes keer.

705 Over Francisco de Valdés tijdens zijn jaren in de Nederlanden: Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*, Leiden 2017.

706 In 1879 schreef Robert Fruin een artikel waarin hij het verhaal rondom Moons en De Valdés naar het rijk der fabelen verwijst. Zie: R. Fruin, 'Magdalena Moons en haar verhouding tot Valdes' in *Handelingen en medeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1879.

Ten tyde als Valdez Leyden hadde belegert was hy hem veel tijds onthoudende binnen Den Hage, al waer hy amoureux geworden zijnde van een Haegsche Joffrouwe, dien hij onderhielt te meer hem aldaer liet vindé.⁷⁰⁷

De naam van Magdalena Moons wordt niet genoemd door Bor en over de invloed die Moons op Valdés zou hebben uitgeoefend, rept de geschiedschrijver niet. Meer informatie over beide geliefden geeft Strada. Nadat hij de lezer heeft verteld dat Valdés ‘ten derden daghe’ Leiden ‘met eenen alghemeynen storm bespringhen wilde’ vervolgt Strada:

Ondertusschen hiel hy oock niet op van dagelijcks nae ’s Graven-Haeg te gaen niet verre van sijn legher ghelegghen, bevanghen zijnde door de liefde tot een seecker Edele juffrouw aldaer woonachtigh, die hy als doen vrydde, en oock niet langh daer nae voor sijn wettighe Huysvrouw ghetrouwt heeft.⁷⁰⁸

Voordat Valdés zijn plan zou uitvoeren bereidde de dame in kwestie een

kostelijcke maeltijdt in den Haegh [...]: in de welcke alsoo hy bemerckte dat sy haer droeviger hiel als sy wel ghewoon was; heeft haer d’doorsaecke met groote sorghvuldigheyt ghevraeght: en daer op verstaen hebbende, dat sy haer niet onthouden en konde van seer bedroeft te wesen, als sy maer overdacht dat Leyden daeghs daer nae bestormt en uyt-gheplundert soude worden, in de welcke sy soo veele goede vrienden hadde, die in de alghemeyne verwoestinghe der Stadt nootsakelijck mede overloopen moste worden: en dat dese voor-beeldingh haer herte beroofde van alle blijdschap; ja dat sy oock dese gheschiedenisse daer nae verstaende met een ongeneselijcke droefheyt door-wondet moeste worden⁷⁰⁹

Om zijn huwelijk met de Haagse dame niet in gevaar te brengen, stelde hij zijn verloofde gerust en beloofde haar

in ‘t heymelijk [...], dat hy om de liefde van haer de bestorminghe e verwoestinghe der wederspannighe Stadt nae-laten, en de selve in genade ontfangen soude. Het welck hy dies te mildelijcker toe-seyde, alsoo hy voor-seecker hiel dat de Stadt sonder yemants geweldt ofte bloedt-stortinghe, maer alleen door den hongher bedwongen zijnde, haer van selfs over-gheven moeste: en aldus wilde hy schynen te doen uyt haere liefde, ’t gheene hy andersins to syn eyghen voordeel doen moeste.⁷¹⁰

707 Pieter Bor, *Oosprongh, begin, ende vervolgh der Nederlandtsche Oorlogen*, s.l. 1621, f. 25.

708 Ik citeer de vertaling van Guiliam van Aelst: Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken der Nederlandtsche Oorloge*, Amsterdam 1646, p. 546-547. Zowel in de Latijnse editie als in de Italiaanse vertaling is het verhaal over Valdés en zijn Haagse geliefde opgenomen.

709 Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken*, p. 547.

710 Famiano Strada, *De Thien eerste Boecken*, p. 547.

Zonder Famiano Strada zou dit prachtige verhaal (ook dankzij Hooft en de Nederlandse vertaling van Strada's werk) nooit zo bekend zijn geworden. Bovendien zou de liefdesaffaire nooit een hevig bediscussieerd onderwerp zijn geworden in Nederlandse geschiedkundige kringen van de negentiende eeuw. Strada schreef het eerste deel van zijn geschiedenis volgens Els Kloek al in 1602.⁷¹¹ Uit de opdracht aan Odoardo Farnese in het eerste deel van Strada's geschiedwerk blijkt echter dat de jezuïtische hoogleraar pas in 1618 een begin maakte met het schrijven van het eerste deel.⁷¹² Strada kende het verhaal van Pieter Bor (waarschijnlijk) niet; de korte versie van de amoureuze lotgevallen van het paar werd door Bor voor het eerst in 1621 in zijn geschiedwerk opgenomen. Volgens Kloek konden Bor en Strada de informatie over Francisco de Valdés en zijn geliefde hebben gebaseerd op mondelinge bronnen.⁷¹³ De informatie kan Strada hebben bereikt via schriftelijke contacten met zijn correspondenten in de Nederlanden. Voor de hand liggender is de veronderstelling dat de Italiaanse geschiedschrijver zijn informatie ontleende aan het Farnese-archief. Valdés was immers tot 1580 *maestre de campo* in het leger van Alexander van Parma. En uit die tijd dateert het nieuws over het huwelijk van Valdés met de Haagse vrouw.

Strada noemt net als Pieter Bor niet de naam van Valdés' minnares en latere echtgenote. Het was de Leidenaar Orlers die in de tweede druk van zijn *Beschryvinge der Stad Leiden* uit 1642 het verhaal van Strada overnam (zonder de naam te noemen van Magdalena Moons).⁷¹⁴ Het verhaal van Francisco de Valdés en de Haagse vrouw werd vervolgens door Hooft opgepikt en opgenomen in zijn *Historiën*.⁷¹⁵ Hoewel de Nederlandse geschiedschrijver Strada's beschrijving van de lotgevallen van Valdés en de vrouw zeker had gelezen, houdt Hooft het kort:

Nietteeghenstaande de beezigheden der oorloghe, quam Baldes, gelyk de Spanjaardt minvalligh is, op een' Joffrouw in den Haaghe te verslingeren; bekoorde, en onderhield haar sint. Deeze speelsheit, doorgaans gewoon de zorghen uit te spannen, en de geleeghentheeden oover 't hooft te zien, gaf by geval hier oorzaak tot het teeghendeel. Want, met het vaaken verkeerren te dien plaatse, raakt' hy 't ooghe te werpen op de schans te Maaslandsluis, die met eenigh volk van den Prinse bezet was.⁷¹⁶

711 Els Kloek, *Kenau en Magdalena*, p. 268 en p. 276.

712 Zie opdracht aan Odoardo Farnese, hertog van Parma en Piacenza, gedateerd op 1632: 'Historiam Belgicam Parenti tuo ante annos ferme quatordecim destinatam, tibi constante fide reddo, Serenissime Dux', in: Famiano Strada, *De bello Belgico decas prima*, Antwerpen 1640.

713 Els Kloek, *Kenau en Magdalena*, p. 268.

714 Over hoe vervolgens de naam van Magdalena Moons in Leiden wel boven kwam drijven, zie Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (3 Oktoberlezing 2008), Leiden 2008, p. 17-18.

715 Els Kloek zegt niets over de rol van Hooft bij de verspreiding van de liefdesaffaire.

716 Hooft, *Nederlandse Historiën*, p. 374.

Hooft is uitgebreider over de geschiedenis van de Haagse joffer en de Spaanse commandant dan Pieter Bor, maar hij neemt van Strada bijvoorbeeld niet de passage over waarin zij haar Spaanse minnaar vraagt Leiden niet met geweld in te nemen. Hooft zwijgt ook, in tegenstelling tot Strada, over het feit dat beide geliefden met elkaar in het huwelijk traden. Twijfelde de dichter hier bij hoge uitzondering aan de geloofwaardigheid van Strada's verhaal over Valdés en de Haagse vrouw?

De reputatie van Hoofts *Nederlandse Historiën* heeft lang het zicht ontnomen op Hugo de Groot's *Annales et Historiae de rebus Belgicis*.⁷¹⁷ In opdracht van de Staten van Holland schreef De Groot de eerste versie tussen 1601 en 1612, maar de Staten weigerden om het manuscript in boekvorm uit te geven.⁷¹⁸ De Groot heeft tot ver in de jaren '30 aan zijn geschiedwerk gewerkt, maar maakte niet meer mee dat de uitgave uiteindelijk in 1657 op de markt zou worden gebracht.⁷¹⁹ Hoewel in 1681 een Nederlandse vertaling van het werk verscheen, bleef het geschiedverhaal van De Groot lang onbekend bij een breed publiek.⁷²⁰ Dankzij de recente vertaling van de hand van Jan Waszink is het eerste deel toegankelijk voor het in de Opstand geïnteresseerde lezerspubliek.⁷²¹

Na de voltooiing van het manuscript was De Groot veranderingen blijven aanbrengen in de tekst. Vroegmoderne geschiedwerken zijn in veel gevallen compilaties van velerlei bronnen en vormen vaak een aaneenschakeling van overgeschreven passages. Ook de meeste geschiedenissen over de Opstand werden vaak aangemerkt als een opsomming van chronologische aaneengeregen gebeurtenissen en verwickelingen, waarin analyse en synthese vaak ontbreken. De werken van Hooft en De Groot zijn uitzonderingen op de regel. Bij deze twee auteurs stond toch de literaire verbeelding van de historie op de eerste plaats. Persoonlijke ervaringen en politieke factoren speelden een voorname rol in dit soort werken, alsook mondelinge bronnen en overleveringen. Het ging beide schrijvers om het interpreteren van de Opstand.⁷²² Bij Hooft en De Groot vinden we tussen de regels door verwijzingen naar gebruikte literatuur. In het tweede deel van De Groot's geschiedenis, de *Historiae*, verwijst de auteur naar gebruikte literatuur, zoals de Latijnse editie van Pompeo Giustiniani's geschiedwerk over de Opstand.⁷²³ Naast de

717 Hugo de Groot, *Annales et Historiae de rebus Belgicis*, Amsterdam 1657.

718 Jan Waszink, 'Nawoord' in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588*, Nijmegen 2015, p. 213- 261, inz. 243-244.

719 Uit de briefwisseling blijkt dat De Groot sommige van zijn bevriende relaties het manuscript in de periode 1612-1614 heeft laten lezen.

720 Hugo de Groot, *Hugo de Groot's Nederlandsche Jaerboeken en Historien sedert het jaer MDLV tot het jaer MDCIX: met de Belegging der stadt Grol en den aankleven des jaers MDCXXVII; als ook het Tractaet van de Batavische nu Hollandische Republyk en de vrye zeevaart alles vertaelt door Joan Goris*, Amsterdam 1681.

721 Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588* (vertaling en nawoord Jan Waszink), Nijmegen 2014.

722 Zie het uitgebreide 'Nawoord' van Jan Waszink in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog*, p. 244-245.

723 Volgens Waszink bevindt het boek van Giustiniani met mogelijk aantekeningen van De Groot zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zie Jan Waszink, 'Nawoord' in: Hugo de Groot, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog*, p. 247.

werken van de vele bekende gereformeerde auteurs zoals Bor en Van Meteren, sloeg De Groot er ook de werken van pro-Habsburgse geschiedschrijvers op na. In een brief aan zijn broer Willem lezen we dat hij naast Spaanse en Nederlandse auteurs ook de boeken van Italiaanse geschiedschrijvers las.⁷²⁴

Zoals we zagen in de bespreking van Hoofts geschiedenis kunnen we sporadisch nagaan wat de auteurs aan informatie verzamelden en lazen voor hun geschiedwerken. De briefwisseling van De Groot licht een tipje van de sluier op over de bronnen die hij gebruikte voor het schrijven van *Annales et Historiae*. In de jaren '30, toen De Groot werkte aan de definitieve afronding van zijn geschiedwerk, bleek dat hij op de hoogte was van recente Italiaanse werken over de Opstand. In een brief uit de eerste helft van 1635 doet hij verslag van zijn leeservaringen met de 'Nederlandsche Historie van den cardinaal Bentivoglio'. De Groot stelt dat de prelaat veel partijdiger is in zijn geschiedwerk dan in de *Relationi*: 'Zijn oogmerk schijnt geweest te zijn, de Spanjaarts te regtvaardigen en de zaken aan de zijde van de Staten en van het Huis van Nassau zeer hatelijk te maken'. Volgens de Groot had Bentivoglio moeite 'zich houdende binnen de palen van matigheid' in tegenstelling tot het geschiedwerk van Conestaggio die 'dezelfde stoffe in dezelfde verhalende hadde gehouden'.⁷²⁵ In een brief in hetzelfde jaar schrijft De Groot in een postscriptum dat 'nae de Nederlandsche historie van Bentivoglio [...] nog eene en (?) [is] uytgecomen van een jesuyt Famianus Strada dye uyt het huys van Parma enige goede memorie heeft become' maar dat Strada fel gekant is tegen Willem van Oranje 'dewelcke hij alle schuldt geeft van de troublen'.⁷²⁶

De remonstrantse predikant Gerard Brandt (1626-1685), bezorger van Hoofts

724 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 3, 's-Gravenhage 1961, brief 1325, p. 391: 'Ik hecht waarde aan boeken die de ware godsdienst aanprijzen, maar deze boeken houden geen rekening met mijn werkzaamheden; ik lees nu Spaanse, Italiaanse en Nederlandse werken die onze oorlog beschrijven en waar ik ooit van plan ben om daarover te schrijven'. De Latijnse tekst luidt: 'Testimonia auctorum ut Libris de Veritate religionis christianae addantur, non fert ratio occupationum mearum; quia nunc lego Hispanos, Italos, Belgas, qui de bello nostro scripserunt, ut cum iis quae ego olim scripsi conferam.'

725 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 5, 's-Gravenhage 1966, brief 2057, 15 april 1635, p. 423. De Groot stelt verder in dezelfde brief dat 'iemant de tale verstaande en in de Nederlandsche geschiedenisse wel ervaren in 't latijn aanmerkte eenige zijner aanmerkelijke fouten in 't verhaal buiten de waarheid van 't geen is voorgevallen; daarbij de lezers ook onderregtende van de oorzaken zijner eenzijdigheid, dewelke ik meen deze te zijn, dat hij de Spaanse factie die in Italie, mede 't hof van Rome, zeer sterk is, dus heeft gemeent te verpligten om bij gelegenheit haar gunst te hebben tot den pazuelijken Stoel, dewelke hem bij de astrologisten wordt toegezeid'. Hier huldigt De Groot de opvatting dat Bentivoglio zeer pro-Spaans was in zijn werk en daarbuiten.

726 Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 6, 's-Gravenhage 1967, brief 2307, 11 oktober 1635. Aan N. van Reigersberch, p. 272. Uit een brief van zijn zoon Pieter de Groot bleek dat hij zijn vader in 1638 het eerste deel van Strada's geschiedwerk deed toesturen: 'Adjunxi etiam Famianum Stradam de bello Belgico et Virgilio Malvezzi tractatus quator. Eos an videris, nescio. Plurimi hic aestimantur; utcunque erit, non nocebit mississe,' in: Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 9, 's-Gravenhage 1973, brief 3799, 12 oktober 1638 p. 622, van P. de Groot. Volgens de bezorger van de briefwisseling moet het om de tweede druk uit 1635 (?) gaan. Over Bentivoglio's *Della Guerra* lezen we in een brief van De Groot 'etiam a Roma cardinalis Bentivolius misit ad me operis sui de Bello Belgico, partem tertiam,' in: Hugo de Groot, *Briefwisseling van Hugo Grotius*, deel 10, 's-Gravenhage 1976, brief 4276, 1 september 1639, aan M. Optiz (Duitse dichter die echter al op 20 augustus was overleden), p. 563-566.

verzamelde werken en biograaf van de drost uit Muiden, Michiel de Ruyter en Joost van den Vondel, kende eveneens geen scrupules om Strada en andere katholieke geschiedschrijvers als bron te gebruiken.⁷²⁷ Hoewel in *Kort verhael van de reformatie* Brandt in de kantlijnen hoofdzakelijk verwijst naar de werken van Hooft, Bor, Van Reyd en Van Meteren als zijn bronnen, heeft de auteur mogelijk ook de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada geraadpleegd.⁷²⁸ *Kort verhael* kan als een prelude worden beschouwd op zijn *Historie der Reformatie* die in zijn uitgebreide en definitieve vorm in 1671 op de markt werd gebracht.⁷²⁹ Het uitgangspunt van zijn kerkgeschiedenis was een 'Historie' te schrijven die onpartijdig zou zijn en dienstig aan zijn geloofsgenoten, de remonstrantse gemeenschap in de Republiek.⁷³⁰ Om die relatieve onpartijdigheid te bereiken in zijn geschiedwerk (waarin hij tegenover de 'Roomse Kerke' een gematigde toon aansloeg en een felle antikatholieke toon afwees) las Brandt zoveel mogelijk uiteenlopende geschiedwerken. Hier noemden we al de grote Nederlandse geschiedschrijvers uit de zestiende en zeventiende eeuw, van wie P.C. Hooft de grootste invloed had op Brandts *magnum opus*. Op een aantal plaatsen in het werk schreef Brandt delen van Hoofts tekst over.⁷³¹ Belangrijk voor Brandt waren katholieke auteurs die over de Opstand hadden geschreven, mogelijk om zijn doelstelling van een objectief geschiedwerk te verdedigen. Tegelijkertijd beschouwde Brandt de informatieve werken van de Italiaanse auteurs als waardevolle bronnen. In zijn werk verwijst Brandt dan ook met regelmaat naar de werken van Strada en Bentivoglio.⁷³² Voor Brandt lijkt zijn voorkeur voor Bentivoglio

727 Zie Alastair Duke, 'Dissident Propaganda and Political organisation at the Outbreak of the Revolt of the Netherlands', in: Alastair Duke, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), Farnham 2009, p. 137-156, inz. p. 180.

728 Beschrijving van de volledige titel luidt als volgt: *Kort verhael van de reformatie, en van den oorlogh tegen Spanje, in, en ontrent de Nederlanden tot den jare MDC. Uyt verscheyden geloofwaerdige historien en authentieke stucken onpartijdighlyck by-een gestelt*, Amsterdam 1657. De eerste twee en tweede druk (in 1658) verschenen zonder vermelding van de auteur. Volgens S.B.J. Zilverberg maakte Brandt in deze uitgave, voorloper van zijn grote kerkhistorische studie *Historie der Reformatie* uit 1671, zeker ook gebruik van beide Italiaanse auteurs, zie: S.B.J. Zilverberg, 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel 49, 1 (1969) p. 37-58, inz. p. 50: 'Uit zijn [Brandt] vroeger historisch werk wisten we al, dat hij zijn geschiedschrijvers goed kende: hij maakte een goed gebruik van de grote historiografen als Bor, Van Meteren en Hooft, doch ook is hij thuis in het oeuvre van b.v. een Strada en een Bentivoglio'. Een keer haalt Brandt in *Kort verhael* Bentivoglio aan en citeert een zin uit het eerste deel van *Della Guerra*: Brandt, *Kort verhael*, p. 11.

729 De eerste druk van de *Historie* met de boeken I tot en met X zag het licht in 1663 onder de titel *Verhaal van de reformatie in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aantekeningen en aanmerkingen*, Amsterdam 1663. De definitieve editie van het eerste deel verscheen in 1671 in Amsterdam: *G. Brandts Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, Amsterdam 1671.

730 'Voor-reden aen den leser', in de tweede druk van 1677: *Brandts Historie der Reformatie en andere Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden. Met eenige aantekeningen en aanmerkingen. Naeder oversien, merklijk vermeerderd, en vervolgt tot het jaer 1600*, Amsterdam 1677.

731 Zie bijvoorbeeld *Historie der reformatie* I, 261, waarin heel duidelijk de tekst van Hooft doorklinkt, inclusief de verwijzing van Hooft naar Strada in de tekst. In de kantlijn verwijst Brandt wel naar de vindplaatsen van Hooft en Strada,

732 Volgens Zilverberg was het voor Brandt moeilijk om zijn onpartijdige kijk op de gebeurtenissen vanaf 1555 te handhaven: de ontwikkelingen in de opstandige Nederlanden van de *historia politica* en de *historia ecclesiastica* bleken moeilijk uit elkaar te houden, zie: S.B.J. Zilverberg, 'Gerard Brandt als kerkhistoricus', in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* deel 49, 1 (1969) p. 37-58, inz. p. 50-51.

voor de hand liggend geweest te zijn. Als overtuigd remonstrant moet Brandt zeker sympathie hebben gehad voor de gematigde denkbeelden van Bentivoglio. Strada moet door Brandt, zoals we dat ook bij andere protestantse auteurs zien, als een nuttige en betrouwbare bron zijn beschouwd. Hij noemt Strada op een aantal plaatsen in de tekst van het eerste deel van de *Historie der Reformatie* (editie 1671). In de tekst verwijst Brandt met annotaties naar de vindplaatsen. Op vele pagina's staan Bentivoglio en Strada in de kantlijnen als bron genoemd.⁷³³ In sommige delen van de tekst voert Brandt beide Italiaanse schrijvers op en plaatst de bevindingen van deze schrijvers tegenover andere auteurs, zoals Hooft en Burgundius.⁷³⁴

De Leidse hoogleraar in de welsprekendheid en geschiedenis Marcus Boxhorn (1612-1653) behoorde tot het netwerk van Constantijn Huygens. De geleerde was zeer productief en schreef talloze politieke en geschiedkundige verhandelingen. Hij was zelfs zo tomeloos in zijn schrijfarbeid dat hij op jonge leeftijd uitgeput raakte en stierf.⁷³⁵ In zijn bibliotheek stonden de werken van verschillende Italiaanse geschiedschrijvers. Naast het eerste deel van Strada's geschiedenis behoorden ook de drie delen van *Della guerra di Fiandra* van Bentivoglio tot zijn boekencollectie. Van Bentivoglio stond ook een editie van de *Relationi* in Boxhorns boekenkast.⁷³⁶ De Leidse professor combineerde in zijn colleges welsprekendheid, geschiedenis en politieke wijsheid; hij was de man van de praktijk die stelde dat kennis van de geschiedenis noodzakelijk was om als een wijs en behoedzaam bestuurder te kunnen functioneren. De publicaties van Boxhorn die in eerste instantie in het Latijn verschenen, maar soms later ook in een Nederlandse vertaling op de markt kwamen, gingen veelal over de politieke en bestuurlijke status van de Republiek der Verenigde Provinciën. Vooraleerst was Boxhorn een geschiedkundige en schrijver van talloze publicaties over klassieke en contemporaine geschiedenis. Hij schreef echter geen enkel theoretisch werk over geschiedschrijving.⁷³⁷

Een jaar voor het politiek cruciale jaar 1650 verscheen Boxhorns verhandeling *Commentariolus*.⁷³⁸ De uitgave was tussen de jaren '50 en '60 een van de meest gelezen politieke geschriften in de Republiek. De populariteit van het boek gold zowel de Latijnse editie als de Nederlandse vertaling. Zover bekend verschenen vijf drukken van de

733 Een enkele keer verwijst Brandt naar het werk van de remonstrantse predikant en theoloog Johannes Uytenbogaert (1557-1644) met de titel *Kerckelicke historie* (in het boek van Brandt beschreven als *Kerckelijke Saeken*). Brandt beschouwde zijn eigen studie over de kerkgeschiedenis als een voortzetting van het werk van Uytenbogaert.

734 Brandt, *Historie der reformatie* I, p. 340: '[...] gelijk Strada getuigt, of gelijk Hooft schrijft' en zie ander voorbeeld Brandt, *Historie der reformatie* I, p. 389: 'Strada wil ook, dat, korts daarna, de voornaemste der verbonde edelen tot Amsterdam bijeenquamen, en geraedtslaecht sij, over 't senden van dertig duisent Calvinische boeken, (Hooft spreekt van drie duisent)'

735 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit*, Amsterdam 2000, p. 335.

736 Zie appendix II.

737 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic: The Case of Marcus Zueris Boxhorn (1612-1653)* (proefschrift Erasmus Universiteit) Rotterdam, 4 mei 2012, p. 194-205.

738 Marcus Zuerius van Boxhorn, *Commentariolus de statu confederatarum provinciarum Belgii*, Den Haag 1649.

Nederlandse vertaling van het *Politijck hant-boecxken, van de Staet van 't Nederlandt*.⁷³⁹ Men dient te beseffen dat het wordingsproces van het boek plaatsvond in tijden van oorlog (tegen Spanje) en dat het boek gepubliceerd werd in vreedstijd.⁷⁴⁰ Dat Boxhorns beide boeken zo gewild waren in de Republiek moet worden gerelateerd aan het conflict tussen de Staten van Holland en Willem II dat dreigde uit te lopen op een ernstige staatkundige crisis en de Eerste Engels-Nederlandse oorlog.

In *Politijck hant-boecxken* zet Boxhorn uiteen wat in zijn ogen het bestaansrecht van de Republiek was. Het grootste deel van het werk betreft een rechtvaardiging van de Opstand tegen de Habsburgse monarchie en een uitleg waarom de gewesten tegen Filips II in opstand kwamen. Daarnaast benadrukt Boxhorn de noodzaak tot samenwerking tussen de gewesten in de Republiek die moest leiden tot eendracht. Opmerkelijk in dit boek is de overeenkomst met de *Relatione delle Provincie Unite*, opgenomen in de *Relationi*, van Bentivoglio die hij schreef over de Republiek. Boxhorn legt *in extenso* uit hoe de Republiek bestuurlijk functioneert, om de buitenlanders te laten zien dat de Staten-Generaal niet de hoogste macht vertegenwoordigt. De Leidse hoogleraar vergelijkt de bestuurlijke organisatie van de republiek Zwitserland met de situatie in de Republiek der Verenigde Gewesten. De gewesten hadden zich verenigd om zich beter te kunnen beschermen tegen dreiging van buitenaf. De gewesten waren autonoom, zoals ook de Zwitserse kantons dat waren; regels en wetten werden alleen maar bekrachtigd door de Staten-Generaal als elk gewest zich daaraan had geconformeerd. In zijn analyse waarom de Republiek een lang leven beschoren zou blijven, gaat de Leidse hoogleraar in discussie met Bentivoglio, die zoals we hebben gezien, weinig optimistisch was over de toekomst van de jonge staat. Boxhorn stemt in met het beeld van de Republiek als toonbeeld van onverzettelijkheid dankzij de gunstige geografische omstandigheden, en maakt daarmee in dat opzicht een vergelijking met de Zwitserse republiek. Bentivoglio vergelijkt ook de geografische omstandigheden van de Nederlanden met die van Zwitserland. Boxhorn noemt verder als voorbeelden de allianties die de Republiek had afgesloten met Frankrijk en Engeland en de constante bestuursvorm en rijkdom van de Nederlandse Republiek. De eerste twee voordelen beschermden de Republiek tegen buitenlandse agressie, terwijl de twee laatste de Republiek stabiliteit gaven en financiële middelen opleverden om hun militaire positie op zee (en deels op land) te ondersteunen. Boxhorn weigert echter mee te gaan in de analyse van Bentivoglio die in zijn *Relatione* beweert dat het onwaarschijnlijk was dat de Republiek zich heel lang zou weten te handhaven.⁷⁴¹ Bentivoglio redeneert

739 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 133. De uitgever van de Nederlandse vertaling van *Commentariolus* uit 1650 is onbekend; de uitgever van de eerste Latijnse uitgave was Johannes Verhoeve in Den Haag.

740 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 136. De citaten uit de vertaling van *Comment Marcus Zuerius van Boxhorn, Commentariolus de statu confoederatarum provinciarum Belgii*, Den Haag 1649, komen uit de 'vierde' druk: Marcus Zuerius Boxhorn, *Politijck ende militair handtboecxken vanden Staet der Geunieerde Provincien: aanwysende des selfs maniere van regieringe, veelvoudige middelen...*, s.l. 1652.

741 In 1648 verscheen de Nederlandse vertaling van de *Relationi* op de Nederlandse boekenmarkt. Wat zegt de schrijver over Bentivoglio: Boxhorn, *Politijck ende militair handtboecxken*, p. 112-113: 'Het negende

in zijn diplomatiek verslag over de Republiek dat evenals Rome (dat zich had weten te bevrijden van tirannieke koning Tarquinius Superbus), de Verenigde Nederlanden ooit weer onder het regime van een soevereine oppermachtige vorst zouden komen. Boxhorn verwerpt de vergelijking die Bentivoglio maakt tussen het oude Rome en de Nederlandse Republiek als onzinnig.⁷⁴² Want de Nederlanders wisten, zo stelt Boxhorn, dat de gelijkwaardigheid van de gewesten in de Republiek was gegarandeerd. Ondanks de grote verschillen tussen de provinciën in economische macht of welvaart, bezaten de gewesten dezelfde autoriteit. Daarnaast was het gezag van de stadhouder ook getoetst. Hoe groot zijn autoriteit ook zou zijn, de macht van de Staten zou altijd veel groter zijn en ofschoon de stadhouder het recht had om raad te geven, waren het de staten die de beslissingsbevoegdheid bezaten.⁷⁴³

In de zeventiende eeuw en tijdens de eerste decennia van daaropvolgende eeuw bleef er belangstelling voor Boxhorns politiek-geschiedkundige werk. De van oorsprong Duitse veelschrijver Philipp von Zesen (1619-1689) publiceerde in 1660 bij de gebroeders Elzevier een politiek handboek, *Leo Belgicus* getiteld, over de oorsprong en de constitutie van de Republiek. Het eerste deel betreft de geschiedenis van de Nederlanden.⁷⁴⁴ Net

Cappittel. Wat men van de bestendicheydt van dese Republyck moet oordelen ende hoopen. [...] soude ick mijn keeren tot de particuliere beschrijvinghe van de voornaemste provincie onder alle de Vereenichde Provincien/ ten ware van dese materie/ 't welcke wy voor dit Capittel geschreven hebben/ de Cardinael Bentivoglius ons gelegentheyt gaf te sprecken/ die een langen tijdt Nuntius van den paus in het Spaensche Nederlandt/ in dat werck in het Italiaensch gheschreven/ het welcke hy Relatien genoemd heeft in het welcke het hem heeft belijft dat te ondersoeken/ vele reden opbrengende die voor de geduricheyt van dese Republyck schijnen kosten te wesen: eyndelijck/ oock contrarie voortbrengende/ heeft hy gemeent/datmen heel andere dingen van die most gevoelen. 2. Voorwaer/ het is ydel van toekomende dingen/ doch vermetent van de geduricheyt van een Republyck te spreken: nochtans naer de constitutie ende macht van een vegelijcke Republyck/ is het gheoorloft van de ene pets (?) grooter/als vande andere te oordelen/ofte te gevoelen. 3 Ende voornaementlijck/ indien wy de oorsaek insien van dese inghestelde Vereenichde Republyck/ hoe gedurich ende nootsaeckelijck die wel is/ soo mach men oock niet sonder reden/ jae met recht voorzegen dat dese Republyck gedurich wesen sal.

742 Boxhorn, *Politijck hant-boecxken, van de Staet van 't Nederlandt*, p. 117-118: '10. Want men kan niet alleenlijck met wenschen wenschen/maer men kan uyt den aert selfs ende manier van de Republyck genoeg gissen dat niet lichtelijck de instellinghe van dese Republyck kan wech genomen werden; maer dien cardinael/ die wy ghenoecht hebben/ Bentivoglius/ brengt eenighe redenen ter contrarie voor/namelijck: 11. Omdat de vryheyt toegevinghe/ ende dese onghelijckheyt/ ende soo een begeerte van een particulier ende eenes gebiedt vaert/ gelijk de Romeynen nae dat sy haer koningen hadden uytghedreven een seer groote vryheyt gebruyt hebben/ daer naer door onghelijckheyt van staten onder malkander gevoecht zijnde, syn sy eyndelijck wederom ghekomen onder de heerschappe van een/namentlijck den keyser.'

743 J.T. Nieuwstraten, *Historical and Political Thought in the Seventeenth-century Dutch Republic*, p. 143-150. Bentivoglio, *Relazioni*, p. 129.

744 Ph. C. von Zesen, *Leo Belgicus, hoc est, succinta, ad dilucida narratio exordii, progressus, ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis, et interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum*, Amsterdam 1660. In 1677 verscheen in Neurenberg een Duitse vertaling van *Leo Belgicus*. De Duitse veelschrijver is opgenomen in het overzicht van Nederlandse zeventiende-eeuwse politieke geschriften G.O. van Klashorst, H.W. Blom en E.O.G. Haitzma Mulier, *Bibliography of Dutch seventeenth century political thought. An annotated inventory 1581-1710*, Amsterdam & Maarssen 1986, p. 84-85. Ook vermeld in E.O.G. Haitzma Mulier en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, p. 454-455. Het verzamelde werk van Von Zesen werd recentelijk integraal in 15 verzamelbanden uitgegeven. Zijn historisch werk, waaronder de Duitse editie van *Leo Belgicus*, is opgenomen in: Philipp von Zesen *Sämtliche Werke* XV1

als zijn voorbeeld Boxhorn oordeelt Von Zesen, die een belangrijk deel van zijn leven in Amsterdam doorbracht en daar het burgerrecht verkreeg, negatief over Bentivoglio's zienswijze over de duurzaamheid en continuïteit van de Republiek.⁷⁴⁵ Von Zesen nam Boxhorns commentaar op Bentivoglio's *Relationi* over, maar in andere bewoordingen.⁷⁴⁶ Een overzicht met namen van auteurs waarop de schrijver een beroep heeft gedaan gaat aan de inhoud vooraf. Onder de schrijvers vinden we veel bekende namen van auteurs die in andere geschiedwerken ook vaak worden genoemd als bron. In de 'catalogus auctorum' vinden we naast 'Bentivoglius' andere Italianen zoals Campana, Campanella, 'Guicciarddinus', 'Machiavellus' en 'Famianus' Strada. In de tekst en in de opmerkingen aan het einde van elk hoofdstuk is Strada een van de geschiedschrijvers waar Von Zesen regelmatig naar verwijst.

Van Machiavelli tot Strada: Italiaanse auteurs in zeventiende-eeuwse politiek-historische publicaties

De vrede die in 1648 met Spanje werd getekend maakte een einde aan de politiek relatief rustige jaren na het einde van de Bestandswisten. Met de greep naar de macht in 1650 door Willem II en het daaropvolgend conflict tussen het gewest Holland en de prins van Oranje brak een tijd van grote politieke onrust aan in de Republiek. Na de dood van de stadhouder in 1650 grepen de Staten van Holland hun kans en herstelden zij de gezagsverhoudingen binnen de Republiek. De positie van de Staatse factie in Holland werd versterkt en in een aantal steden in de gewesten herstelden de regenten hun gezag. De soms scherpe meningsverschillen tussen de gewesten over de inrichting van het staatsbestel bleven echter bestaan. De nieuwe politieke verhoudingen in de Republiek leidden tot discussies over de positie van de stadhouder, het gezag over het Staatse leger en de status van de publieke kerk. De eerste oorlog met Engeland, de verslechterde economische situatie en de kwestie van de gewestelijke soevereiniteit brachten de gemoederen in beroering. De debatten die voortvloeiden uit deze politieke omstandigheden leidden tot een vloedgolf aan pamfletachtige publicaties en politiek-historische geschriften.⁷⁴⁷

De actuele politieke situatie rond 1648 resulteerde dus in talrijke boeken, verhandelingen en pamfletten die de partijpolitieke strijd tussen de staatsgezinden en de voorstanders van de Oranje-prinsen weerspiegelden. Zoals we al zagen verscheen in de Republiek parallel aan deze hausse van publicaties het werk van Bentivoglio en Strada

en XV2 (Van Ingen (ed.)), Berlijn/New York 1987; *Niederländischer Leue* (oorspronkelijk verschenen in 1677) bevindt zich in deel XV2. Naast zijn politiek-geschiedkundige werk (waaronder *Commentariolus de statu foederati Belgii*) schreef en publiceerde Von Zesen romans, gedichten en vertalingen.

745 Ph. C. von Zesen, *Leo Belgicus*, p. 328-329.

746 Zie de eerste druk van *Commentariolus*, p. 141-143.

747 Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806. Band 2: vanaf 1647*, Franeker 1996, p. 701-702; Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2011, p.91-125.

in verschillende uitgaven. Uit de analyse van de Nederlandse historische werken over de Opstand in de vorige paragraaf kon al worden vastgesteld dat beide Italiaanse auteurs als gezaghebbende geschiedschrijvers werden gezien. In hoeverre is deze positieve beeldvorming van Bentivoglio en Strada in de partijliteratuur na 1648 terug te vinden? Was de aandacht voor Strada in de politiek getinte publicaties groter dan voor het werk van Bentivoglio, zoals we dat al zagen in de analyse van de geschiedschrijving over de Opstand? Werd die keuze voor een van beide Italiaanse geschiedschrijvers bepaald door de geloofwaardigheid van hun informatie of speelden andere aspecten mee? En tenslotte kan de vraag worden gesteld of de Italiaanse auteurs door alle polemisten positief werden beoordeeld.

In de strijdliteratuur dook regelmatig de naam op van Niccolò Machiavelli, secretaris van de Florentijnse Republiek. De belangstelling voor het werk van de Florentijn was niet zozeer gericht op zijn befaamde *Il Principe*, maar vooral op de *Discorsi* en de geschiedenis van Florence, *Istorie fiorentine*. Machiavelli's hoofdwerk over de vorst bleef vanaf de laatste decennia van de zestiende eeuw in de Republiek lang een negatief imago houden. Tegenstanders tijdens de Opstand beschuldigden elkaar van machiavellisme.⁷⁴⁸ Langzaam veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Republiek het negatieve beeld van Machiavelli's opvattingen over vorst en staat. Het republikeinse denken van Machiavelli werd omarmd door de gebroeders De la Court (en Spinoza) en zij lieten zich inspireren door Machiavelli's denken over het staatsbelang, de *ragione di stato*. Meer dan de ideeën van Hobbes bepaalden de denkbeelden van Machiavelli de discussies over de inrichting en toekomst van de jonge Nederlandse staat.

Hoewel de discussies over het staatsbestel van de Republiek al vóór 1650 plaatsvonden, gaf het verschijnen in 1662 van de eerste editie van *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-welven* van Pieter de la Court extra brandstof aan de polemiek over de positie van de stadhouder binnen het republikeinse staatsbestel. De *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welven* en andere publicaties van de gebroeders De la Court en bevriende medestanders zoals J. Uytenhage de Mist brachten de gemoederen aan beide zijden van het politieke spectrum flink in beweging.⁷⁴⁹ De

748 E.O.G. Haitsma Mulier, *Het Nederlandse gezicht van Machiavelli*, Hilversum 1989, p. 10-11. Over de receptie van Machiavelli in de zeventiende-eeuwse Republiek, zie verder: E.O.G. Haitsma Mulier, *Constitutioneel republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland* (proefschrift Universiteit van Amsterdam), Amsterdam 1978, zie ook de handelseditie van dit proefschrift: E.O.G. Haitsma Mulier, *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*, Assen 1980; Paul van Heck, 'Cymbalum Politicorum, Consultor Dolosus. Two Dutch academics on Niccolò Machiavelli' in *Intersections: interdisciplinary studies in early modern culture*, vol. 2 (2002) p. 47-64; Paul van Heck, 'In het spoor van Machiavelli: de *Politieke Discoursen*, 1662, van Johan en Pieter de la Court' in *Lias* vol. 27 (2000) afl. 2, p. 277-318. Over de invloed van Machiavelli's denkbeelden tijdens de eerste decennia van de Opstand, zie: Alberto Clerici, 'Trust, Heresy and Rebellion: Reactions to Machiavelli in the early Dutch Revolt (1572-1587)' in: László Kontler en Mar Somos (eds.) *Studies in the History of Political Thought*, Leiden/Boston 2017, p. 257-280.

749 V.D.H. [Pieter de la Court], *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-Welven*, Amsterdam 1662; V.H. [P. de la Court] *Historie der gravelike regering in Holland*, Amsterdam (?), 1662; Anoniem [J. Uytenhage de Mist], *De Stadhouderlijke Regeeringe in Hollandt ende West-Vrieslant* [etc.] Amsterdam 1662. Bijna alle

politieke pennenstrijd die hieruit ontstond zou nog tot in de achttiende eeuw de publieke opinie beheersen.⁷⁵⁰ Het hoogtepunt van de politieke twist tussen voor- en tegenstanders van de stadhouders viel in de eerste decennia na het grote keerpunt van 1650.⁷⁵¹

De veranderde politieke omstandigheden in de Republiek leidden al snel tot de eerste geschriften waarin de positie van het stadhouderschap ter discussie werd gesteld. Als reactie op de publicaties van De la Court verschenen talrijke reacties aan prinsgezinde zijde in de vorm van verhandelingen en vlugschriften.⁷⁵² Volgens de Nederlandse historicus Pieter Geyl viel de argumentatie van de geschriften en pamfletten uiteen in twee segmenten: de staatsrechtelijke en de historiografische methode. De historiografie speelde een uiterst belangrijke rol in de strijdliteratuur, want ook in hun staatsrechtelijke en theoretische betogen verwezen de publicisten (ongeacht hun politieke stellingname) naar de historische context.⁷⁵³ De discussie over de taak van de stadhouder voerden beide partijen bijvoorbeeld op basis van historische argumenten waarbij geschiedwerken over de Opstand werden ingezet om hun interpretaties te onderbouwen.⁷⁵⁴ De meest

publicaties verschenen anoniem, maar een publiek geheim was het gegeven dat vooral Pieter de la Court, de oudere broer van Johan, het grootste deel van de teksten heeft geschreven, in een enkel geval met voorwerk van Johan, zie: Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685): bibliografie en receptiegeschiedenis. Gids tot de studie van zijn oeuvre*, Amsterdam & Maarssen, 1986, p. 15-35. Verder Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, Leiden/Boston 2012.

750 Over de receptie van De la Courts publicaties tot in de negentiende eeuw: Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685)*, p. 40-73.

751 De belangrijkste studies over de partijstrijd in de zeventiende eeuw en de publicaties van de gebroeders De la Court: P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*, Nieuwe reeks, deel 10, afdeling Letterkunde, nrs. 1-9, Amsterdam 1947, p. 17-68; E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe reeks, deel LXVII, nr. 2), Amsterdam 1960; S. Groenveld, *De Prins voor Amsterdam: reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*, Bussum 1967; E.O.G. Haitsma Mulier, *Constitutioneel republikanisme en de mythe van Venetië in het zeventiende-eeuwse Nederland*; Hans Willem Blom en Ivo Willibrord Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685). Aspecten van een veelzijdig publicist*, Amsterdam & Maarssen 1986; Ivo W. Wildenberg, *Johan & Pieter de la Court (1622-1660 & 1618-1685)*; Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age*.

752 Zie overzicht van de eerste prinsgezinde publicaties: G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'. De verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur 1650-1686', in: Hans Willem Blom en Ivo Willibrord Wildenberg (eds.), *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, p. 93-136, inz. p. 97. Zie ook voor een overzicht van de belangrijkste strijdschriften: P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt', p. 67-84.

753 P. Geyl, 'Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt' p. 17-68, inz. p. 20-21; G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'. Over de invloed van vlugschriften op de publieke opinie in de zeventiende eeuw, zie: Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 2011, vooral p. 91-198.

754 G.O. van de Klashorst, "'Metten schijn van monarchie getempert'", p. 114-115. Van de Klashorst onderzoekt vooral de politiek-theoretische argumenten waarmee de prinsgezinden hun standpunten in publicaties verdedigden. Er is zover bekend nog geen diepgaand en analytisch onderzoek verricht naar de historische uiteenzettingen in de strijdliteratuur tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk. Klashorst stelt evenwel dat een aparte beschouwing over de historische kant van het aandeel van de stadhouders aan de economische bloeitijd van de Republiek in de zeventiende eeuw niet noodzakelijk is omdat 'de historische polemiek in het verlengde van de theoretische tegenstelling lag', zie Klashorst, "'Metten schijn van monarchie

voorkomende auteurs die als historische onderbouwing door de publicisten worden opgevoerd zijn de Nederlandse schrijvers Bor, Van Meteren, Van Reyd en uiteraard Grotius. Van auteurs uit de Klassieke Oudheid vinden we regelmatig verwijzingen naar Cicero, Livius, Polybius en Tacitus. Laatstgenoemde geschiedschrijver vinden we vaak terug als het over staatsmacht gaat, samen met Niccolò Machiavelli en Traiano Boccalini. Wat andere Italiaanse scribenten aangaat treffen we in een aantal historisch getinte strijdschriften referenties naar en citaten van vooral Famiano Strada en Guido Bentivoglio. Hieronder volgen enkele voorbeelden van vindplaatsen waarin wordt gerefereerd aan fragmenten uit de geschiedenissen van beide Italiaanse auteurs. Zowel de staatsgezinden als de prinsgezinden wendden zich tot de Italiaanse geschiedschrijvers om hun argumentatie op een historisch verantwoorde grondslag te onderbouwen. De achterliggende gedachte die bij de Nederlandse pamflettisten en polemisten meespeelde was ongetwijfeld de waarde die zij hechtten aan de betrouwbare en feitelijke historische informatie van de twee Italianen. Verderop in dit hoofdstuk zal echter blijken dat niet alle publicisten positief dachten over de betrouwbaarheid van beide Italiaanse geschiedschrijvers.

In een geschrift uit de jaren 1660 dat zich keert tegen de positie van Oranje als stadhouder en bevelhebber van de Republiek, wordt Strada's geschiedenis erbij gehaald om deze anti-stadhouders getinte publicatie kracht bij te zetten. Onder het pseudoniem Aesopum Stomachatum schreef Johannes Uytenhage de Mist (1636-1684) *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe tegens Den Hersteller van de Prins van Oranje tot Stadthouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden*.⁷⁵⁵ Het mikpunt en de aanleiding van zijn anti-Oranje geschrift is het boekwerkje *Den Herstelden Prins* dat eveneens in 1663 op de markt was gebracht door Cyprianus vander Gragt (Gracht), dezelfde uitgever als van de *Apologie*.⁷⁵⁶ Op zijn beurt was dit geschrift weer een reactie op het politiek-economisch traktaat *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-welvaren* dat Pieter la Court (1618-1685) in 1662 publiceerde bij Cyprianus vander Gragt.⁷⁵⁷ In zijn breedvoerig verweerschrift tegen de opsteller van *Den Herstelden Prins* centreert Uytenhage de Mist zijn kritiek op de ambities van Willem van Oranje en de aspiraties van het huis Oranje. Willem van Oranje zou zijn grafelijke titel te danken hebben aan kuiperijen en pluimstrijkerij, zo is de algemene teneur in de *Apologie*. In het hoofdstuk waarin Uytenhage de vleijerijen van Oranje op de korrel neemt, onderstreept hij met een citaat uit Strada's geschiedenis de ambitie van de prins om soeverein vorst te worden van de Nederlanden. Naar de woorden van Strada zou

getempert", p. 114-115.

755 Aesopum Stomachatum, *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe tegens Den Hersteller van de Prins van Oranje tot Stadthouder ende Capiteyn Generaal der Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1663.

756 Constantijn Huygens (toegeschreven aan), *De Herstelden Prins tot Stadt-houder ende Capiteyn Generaal vande Vereenighde Nederlanden ten dienst ende luyster vande loffelijcke en de wel geformeerde Republiëk vande Geunieerde Provincien, &c. tegens de boekjens onlangs uyt gegeven met den naem Interest van Hollandt, ende Stadt-houderlijke Regeeringe in Hollandt, & cc.*, Amsterdam 1663.

757 Pieter de la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, Amsterdam 1662.

Oranje zijn kans hebben gegrepen toen Frankrijk en Spanje met elkaar in oorlog waren en dan zou

den tijt komen [...] in de welcke hy sijn eygen gebiet over *Hollandt* en *Zeelandt* (want om de *Regeringe* was het hem allenig maer te doen) soude konnen verseecken ende bevestigen. Maer terwijl hy wel merkte, dat de Provintse den tijtel van dit nieuwe gebiet qualijck soude willen verdragen: soo heeft hy ten allerhooghsten getracht, den Hertog van Alencon in Nederlandt te doen herroepen; op dat hy, door dese sijn tegenwoordigheyt, van de welcke hi Hollandt en Zeelandt heymelijck vn te voren hadt ontfangen en bedongen, dies te veyliger sigh selven als een *Graef* van hare provincie openbarelijck soude gedraegen en aenstellen.⁷⁵⁸

De dood van Oranje in 1584 had dit alles verhinderd.

In *Interest van Holland* refereert De la Court aan het werk van Strada in een passage waarin de verovering van Antwerpen door Alexander Farnese in verband wordt gebracht met de economische ondergang van de stad. Parma was er niet in geslaagd de Westerschelde onder controle te houden 'ofte verzuimt heeft het Schelde ook den vyanden te ontnemen'.⁷⁵⁹ De Antwerpenaren waren daarna niet meer bij machte om de stad terug te brengen tot haar vroegere status van wereldhandelscentrum. De la Court verwijst vervolgens naar Strada die, zo stelt de auteur, de gang van zaken 'aan eenig particulier naturel der Nederlanders' toeschreef door te verklaren dat zij 'vieriger zijn' om hun vrijheid te bewaren als het uitkomt dan dat zij dit met geweld zouden proberen te bereiken. Nooit echter was een volk 'zoo mild om die van zelfs byna in 't geheel over te geven: zulks Kaizer Karel pleeg te zeggen, dat geen volk kon worden gevonden afkeeriger van de dienstbaarheid, en dat nochtans het jok zeer gewillig liet opleggen, als men het zelve zacht handelde'.⁷⁶⁰

Andere verwijzingen naar Famiano Strada vinden we in het politieke traktaat van Johan de la Court (1622-1660), de broer van Pieter la Court, in het elfde 'discours' van *Politike discoursen* (een verwijzing naar de *Discorsi* van Machiavelli) dat in hetzelfde jaar verscheen als *Interest van Holland*. In het hoofdstukje dat de titel draagt: '*Dat de Vorsten doorgaans boosaardiger zijn als andere menschen*', citeert hij Strada's beschrijving over het amoreuze verleden van Karel V. Uit de liefdesavonturen van Karel V zou Margaretha van Parma geboren zijn. Intieme informatie die Strada had gevonden in de archieven van het huis Farnese.⁷⁶¹

758 Aesopum Stomachatum, *Apologie ofte Verantwoordinge van den Ondienst der Stadhouderlyke regeeringe*, p. 179-180.

759 Pieter la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, p. 73-74.

760 Pieter la Court, *Interest van Holland, ofte gronden van Hollands-welvaren*, p. 74.

761 Johan de la Court, *Politike discoursen, handelende in ses onderscheide boeken van steeden, landen, oorlogen, kerken, regeeringen en zeeden, beschreven door D.C.*, Leiden 1662, p. 391: 'Keiser Karel de vijfde, twintigh laaren out zijnde, ende door Oudenaarde passerende, verstond dat er een Adelijke bruyloft was, ging er op, en prees de schoonheid van luffrou Margarite van Geeste: 't welk een Hooveling opmerkte, en maakt Hy die noch dien selfden nagt in sijn armen kreeg: sulk er Margarita van Parma uit gebooren wierd'. Een ander

In *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (een later gewijzigde versie van *Interest van Holland*) van Pieter de la Court uit 1669 markeren enkele historische feiten en karakterschetsen van ‘Willem de Oude’ de anti-stadhouderlijke stellingname van de auteur. De historische argumentatie van zijn uitgesproken staatsgezinde standpunten is onder meer ontleend aan Bentivoglio (volgens opgave van de schrijver in de kantlijn van zijn boek), want ‘de Historien [...] leeren, dat Prins Willem de Oude, te sijner elffte jare, by Uytterste Wille van René de Charlon, Regt verkregen hebbende tot alle des selve magtige nagelaatene goederen, te sijner twaalfde jaare door sijn Vader besteld wierd tot Padjen, by Kaiser Karel de Vijfde; om door veranderinge van Religie, ende deselfs gonste, gemelde erf sekerlik te bekomen.’⁷⁶² Ontleend aan onder andere Strada, Bentivoglio en P.C. Hooft schetst De la Court in de ‘Voorreden’ van *Aanwysing* een weinig flatteus beeld van Willem van Oranje. De prins had zijn ‘goede gaven ende deugden misbruikt’ en het vertrouwen van de Spaanse koning beschaamd door als ‘be-eedigd Stadhouder [...] de Troebelen in deese landen te veroorsaaken ofte meerderen.’⁷⁶³ In het algemeen werd Willem van Oranje door de meeste staatsgezinde publicisten positief beschreven. Zoals Pieter de la Court schrijft ‘ik altijd geweest ende nog te zijn, een Liefhebber der princen van Oranjen, voor soo veel sy menschen zijn [sic!].’ De latere opvolgers en erflaters van Willem van Oranje in de zeventiende eeuw moeten het in de vileine geschriften van staatsgezinde publicisten in de strijdliteratuur meer ontgelden, ondersteund door ‘wat de Historien getuigen.’⁷⁶⁴

De reactie van de prinsgezinden op de eerste publicaties in 1662 van de gebroeders De la Court en hun politieke medestanders liet niet lang op zich wachten. Oranjegezinde pamfletachtige uitgaven volgden elkaar in 1662 snel op. Op hun beurt riepen deze publicaties weer felle staatsgezinde reacties op; uiteindelijk zag in de tweede helft van de zeventiende eeuw een onafgebroken reeks aan partijliteratuur het licht.⁷⁶⁵ Een van die prinsgezinde uitgaven was van (‘vergadert door’) Jasper Cattenbaert onder de titel *Hollands-Opkomst, oft Bedenkingen, op de Schadelijke Schriften, genaamt Graafelyke Regeeringe, en Interest van Holland uitgegeven door V.D.H.*⁷⁶⁶ Het was een respons op Pieter de la Courts geschriften waarin Cattenbaert zich kritisch uitlaat over de stadhouders en de vraag opwerpt wat voor de Republiek het voordeel is geweest van het stadhouderschap.

amoureux avontuur van de keizer treffen we aan op dezelfde bladzijde waarin de De La Court Strada citeert. Uit deze *one night stand* zou Don Juan voortgekomen zijn.

762 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*: ‘voorreden’.

763 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*: ‘voorreden’.

764 De la Court, *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland*, ‘voorreden’.

765 Voor een overzicht van deze prinsgezinde publicaties, zie: G.O. van de Klashorst ‘Metten schijn van monarchie getempert’, en Pieter Geyl, ‘Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt’.

766 *Hollands-Opkomst, oft Bedenkingen, op de Schadelijke Schriften, genaamt Graafelyke Regeeringe, en Interest van Holland uitgegeven door V.D.H.*, Leiden 1662.

Nadat Jasper Cattenbaert een indruk heeft gegeven van De la Courts historische beschrijving van de Oranje-prinsen, met name van Willem van Oranje, vraagt hij zich af hoe schadelijk de prins dan wel niet geweest is voor de gewesten? Oranjes vijanden zullen over hem zeer zeker ook kritisch zijn geweest. Maar dat blijkt mee te vallen, want zelfs 'den zeedigen, doch Roomsgesinde Thuanus [de Franse historicus en politicus De Thou], [...] heeft hem tot lof toegeschreven' als een begaafd man met vele goede eigenschappen zoals 'voorsichtigheid, standvastigheid, gedult en matigheid: deugden die naulijks in een persoon teffens werden gevonden'.⁷⁶⁷ Hoewel Bentivoglio, volgens Cattenbaert, in eerste instantie Oranje ook lof toezwaait en hem 'veele treffelijke qualiteyten' toedicht, moeten deze deugden het toch afleggen tegen 'sijne ondeugden'. Ook 'den Jesuwijt Strada' volgt de kardinaal in deze beschrijving van Willem van Oranje en verheft de prins der Nederlanden op de troon om hem daarna diep in de afgrond te laten vallen.⁷⁶⁸ Iets verderop in het boek zoekt de auteur een bevestiging bij de twee Italiaanse geschiedschrijvers, waarmee zij behoren tot de weinige auteurs die in de tekst worden aangehaald.

Tussen de pamfletten en geschriften die een reactie vormden op de publicaties van de gebroeders De la Court en hun medestanders bevond zich een document dat in tegenstelling met het overgrote deel van de strijdliteratuur, niet afkomstig was uit Holland. Toen in 1667 Holland met het *Eeuwige Edict* probeerde om de afschaffing van het stadhouderschap ook aan andere gewesten op te dringen, kwamen de regenten in Zeeland in het verweer. Uit dit verzet in Zeeland en ter verdediging van het stadhouderschap verscheen een anoniem pamflet dat door Pieter Geyl is toegeschreven aan de jurist en raadspensionaris van Zeeland Pieter de Huybert (1622-1695).⁷⁶⁹ In zijn diepgaande verdediging van het stadhouderschap ondersteunt De Huybert zijn argumentatie met historische literatuur, zoals we dat ook zagen in andere publicaties die zich mengden in de partijtwisten tussen de anti- en pro-stadhouderlijke auteurs. De verhandeling is een aaneenschakeling van geciteerde teksten uit velerlei bronnen. Naast de bekende Nederlandse geschiedschrijvers, auteurs uit de Oudheid en Spaanse chroniqueurs, zijn er legio verwijzingen naar Italiaanse werken. In zijn verheerlijking van Maurits' kwaliteiten als veldheer citeert De Huybert passages uit het werk van Strada en Bentivoglio. Beide Italiaanse auteurs loven Maurits om zijn dapperheid en behoedzaamheid tijdens de veldcampagnes.⁷⁷⁰ Om zijn 'eygen oordeel' opzij te zetten laat de schrijver de lezer kennismaken van wat de vijanden van de prins van Oranje

767 *Hollands-Opkomst*, p. 73.

768 *Hollands-Opkomst*, p. 74.

769 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid, voor de oude Hollandsche regeeringe, waer inne klaerlijck werd aangewesen, dat Holland van hare eerste beginselen af onder het beleyd van de hoogste overigheyt successivelijck is geregeert geworden by personagien van illustre qualiteyt, en eminente hoogheyt...*, Middelburg 1669; G.O. van de Klashorst, "Metten schijn van monarchie getempert", p. 97-98.

770 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 64: 'Dit is dien Maurits, die wy soo dickwils, doch niet sonder grooten lof van dapperheyt en voorsichtigheyt hebben gepresen' (verwijzing naar Strada) en 'En met sijn omsichtigh eb veyligh Krijgh-voeren, heeft hy eyndelijck aen de Vereenighde Provintien doen verkrijghen een bestandt van Wapenen, 't welck heeft gestreckt tot haer groot voordeel en bevestinge'.

schrijven over zijn daden en voor wie het een 'schelmstuck' was hem te bewonderen.⁷⁷¹ Enkele bladzijden verder vinden we een verwijzing naar Strada. Op beschuldigingen dat Oranje een 'twijfelaar' was in zijn religiekeuze (naar aanleiding van zijn door Filips II goedgekeurde huwelijk met de protestantse Anna van Saksen in 1561) verdedigt De Huybert de stadhouder met de volgende woorden:

'Men maecke van dese vrome beschermheer tot geen twijfelaer in de Religie, en men schrijve hem niet toe tot een indifferentie in de Godsdienst. 't Zijn niet anders als Concepten die gesoocht zijn uyt die fenijnige Apotheke van dien infame Famianus Strada. Hoort dit Jezuiten-gebroedzel eerst eens spreucken van dien vromen vader van desen heerlijcken Prince in 't 2 boeck sijner Historie [...] waar hij hem niet schaemt te seggen' dat Willem van Oranje 'altijd seer genegen was geweest tot het lesen van Machiavelli Schriften'. Het waren 'voorwaer versieringen die self geen schijn van waarheyt en hebben'. De 'leugentael' van Strada 'maekt sich self verdacht door al te beschaemtheyt'⁷⁷²

In deze retorische bewoordingen betwist de oranjegezinde Pieter de Huybert een bewering van de staatsgezinde Uytenhage de Mist, die in zijn boek *Stadthouderlijke Regeering* stelt dat Willem van Oranje onverschillig tegenover religie stond. Een uitspraak die volgens Pieter de Huybert was gestoeld op de lectuur van Strada's geschiedwerk.

In andere prinsgezinde werken beroepen de auteurs zich eveneens op de werken van de kardinaal uit Ferrara en de Romeinse geleerde om in hun historisch verhaal te wijzen op Strada (en in mindere mate Bentivoglio) als een verdachte pro-Habsburgse geschiedschrijver. Impliciet was de verdachtmaking van Strada een terechtwijzing naar de auteurs uit de pro-Staatse factie. Door Strada als bron te gebruiken waren zij in de ogen van bijvoorbeeld De Huybert ook verdacht.

In zijn sterk oranjegezinde publicatie 't *Verwerd Europa* refereert zakenman Pieter Valkenier (1638-1712) aan de werken van Machiavelli die naar de zienswijze van Valkenier medeschuldig zouden zijn aan de tolerante opstelling in de Republiek ten aanzien van niet-gereformeerde gelovigen. De denkbeelden van Machiavelli zouden de lankmoedige houding van de regenten hebben beïnvloed, zo bevroedt de auteur.⁷⁷³

771 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 51.

772 Pieter de Huybert, *Apologie, tegens de algemeene, en onbepaalde vryheid*, p. 55-56. De Huybert verwijst, zoals hij schrijft, naar de 'leugentael' van de Romeinse geschiedschrijver in het eerste deel van Strada's geschiedwerk, *De eerste thien boecken* (ed.1646), p. 120, waar de jezuïtische auteur de religieuze overtuiging van Oranje aan de orde stelt: 'Het is eer te geloven, dat hy de Religie als een mantel ofte kleedt ghebrucykt heeft, 't welck hy naer verscheyde gheleghenheyt des tijds, als nu aen-ghetrocken, ofte af-gheleyt heeft' en dat de prins van mening was dat het geloof geen rol speelde bij het leiden van een staat: 'datmen op de Religie niet letten en moet'. Voor Strada aanleiding te stellen dat Oranje dat had opgestoken bij 'den boosen Macchiavellus, wiens boecken hy seer neerstelijck pleeght te lesen, als Granvelle aen Alexander den Prince van Parmen, door brieven uyt Spaignien geschreven, betuyghet.'

773 P. Valkenier, 't *Verwerd Europa*, Amsterdam 1675, p. 228: 'na de Les van den Florentijnschen Machiavel, dewelke strijdig is tegens het gemeen gevoelen van alle andere Politijken, en tegens de exemplen van alle Natien, zedert alle Religien wel hebben toegelaten; maar geene onder alle behoorlijk, als een Hooft-religie, geprefeert;

Op andere plaatsen in zijn politieke geschiedenis van Europa van 1664 tot 1672, waarin vooral Frankrijk en de Republiek onderwerp van studie zijn, verwijst Valkenier regelmatig naar geschiedwerken, zowel de geschiedenissen uit de Oudheid (Tacitus) als werken uit de vroegmoderne periode. Zo wordt de geschiedenis van Strada door Valkenier vooral gebruikt om bepaalde *topoi* van de ontstaansgeschiedenis van de Republiek en haar steden te ondersteunen.⁷⁷⁴ Strada wordt bij Valkenier ook aangehaald om ‘de vrije Tonge’ van de regenten (die meenden alles te kunnen beweren) historisch te verklaren.⁷⁷⁵ Valkenier citeert een tweeregelig vers dat te vinden is in Strada’s geschiedwerk:

Met Pakken op de rug, en spooren in de zy
Seyt Hollands dulle paart: Mijn hert en tong is vry.⁷⁷⁶

Dit tweeregelig vers treffen we ook aan (weliswaar in een andere woordkeuze) in het hierboven al gesignaleerde *Apologie tegens de Algemeene, en onbepaalde Vryheyd, voor De Oude Hollandsche Regeeringe*....:

Met een beladen Neck en Sporen in de Zy
Roept Neerlands domme Paerd, mijn hart en tong is vry.

Hetzelfde citaat vinden we verrassend genoeg ook in het befaamde boek *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal* van Johan de La Court en Pieter De la Court de jonge.⁷⁷⁷ Het tweeregelig vers wordt door de auteur gebruikt ter illustratie van het voornemen van de schrijver om in vrijheid te spreken: ‘en met de ronde waarheid zeer opentlik te spreken’ en ‘een Hollander zig quaalik naar het juk der *Graven, Hertogen,*

want men besnoeyden den Gereformeerden haare oude Vryheit in haare Religie en Kerklijke Discipline’. In een ander traktaat, het anonieme *Apologie tegens de Algemeene, en onbepaalde Vryheyd, voor De Oude Hollandsche Regeeringe* dat is gerelateerd aan de discussie rondom het stadhouderschap wordt de hulp van Machiavelli’s geschriften ingeroepen om de noodzakelijkheid van de aanwezigheid van een Oranje-prins in het staatsbestel van de Republiek te bewijzen.

774 Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 566: ‘So getuygt de Jesuit Strada, dat in de voorgaande Eeuwe de geheele Wereld admireerde den haastigen opkomst van dese machtige Republike alleen uyt Vischers hutten’.

775 P. Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 663 en p. 664.

776 Valkenier, *’t Verwerd Europa*, p. 664, de bewuste passage luidt als volgt: ‘Desen algemenen Oploop der Burgeren en Land-Luyden begon in alle plaatsen te gelijk, in manier als de Historien verhalen van den algemeenen Beelden-storm, die mede op een en deselve tijd haar begin nam; elk dacht dat hy tot behout van syn goet en bloed nu mede moste sorgen so wel als de Regenten deselve dat de tijd na lang genoeg te wachten, nu eens gebooren was, om t’samen te bewaren ’t gene sy vreesden, dat de Regenten mochten verliezen; elk begon sijn liber en vry sentiment sonder schroomen opentlik uyt te seggen, denkende, dat men na ’t seggen van Keyser Tiberius in een vrye Republiek ook een vrye Tonge behoort te hebben, en dat nu mede applicabel was ’t seggen van den Jesuit Strada op het voorige Hollandsche Volk: Met Pakken op de Rug etc. Voornamentlijk nu elx welvaren in de Waag-schaal lag; elk begon te speculeeren en te disputeeren over de ware oorsaken van haaren ondergang, eenige imputeerden dar van de schuld aan den Prince van Orange en des selfs Adherenten; andere beschuldigden de gesamentlijke Staatsche Regeeringe; de meeste belasten den raad-Pensionaris de Wit met sijnen Broeder Cornelis Ruart van Putte; en sommige lasterden alle dese Beschuldigde.’

777 Johan de La Court en Pieter de La Court de jonge, *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal*, Amsterdam 1661.

Keyzers, Koningen en Princen, konnende schikken, niet laten kan eenige vrijgedagten, meer ten voordeele des Vaderlands en der Nakomelingen, dan des Autheurs strekkende, te uiten.⁷⁷⁸

In 1672 rolde een pamflet van de drukpers dat op theoretische en historische gronden betoogt dat de monarchie de beste bestuursvorm is. In de ogen van de anonieme auteur komt het Willem III toe om als soevereine vorst de Nederlandse staat te leiden. De inhoud van het orangistisch vlugschrift (van 24 dichtbedrukte pagina's) dat onder de titel *Het Hollandts A. B. Boeck* verscheen, was gericht aan 'alle Lief-hebbers van het Vaderlandt'.⁷⁷⁹ Uitgebreid gaat de schrijver in op de verschillende bestuursvormen die in het verre en directe verleden voor waren gekomen. Van de verschillende staatsvormen was de monarchie het meest voorkomende bestuurstelsel. Om zijn argumentatie kracht bij te zetten baseert de schrijver zich zowel op werken uit de Klassieke Oudheid als op contemporaine bronnen. In dit politiek-historisch geschrift lijkt het dat de auteur zich gedeeltelijk verlaat op het werk van Boxhorn, die zoals we zagen een voorstander was van een soevereine vorst die de Nederlandse staat zou leiden. Andere contemporaine auteurs waarnaar de anonieme auteur verwijst zijn onder meer de bekende Italiaanse vroegmoderne auteurs zoals Machiavelli, Boccalini én Bentivoglio. Om zijn stelling te ondersteunen dat een Republikeinse staatsvorm geen lang leven beschoren is, refereert de auteur aan Bentivoglio die in zijn *Relatione* over de Republiek wijst op de zwakheden van de jonge staat en zijn twijfels uitsprak over het voortbestaan van de staat.⁷⁸⁰ De schrijver van het pamflet zag in de woorden van Bentivoglio een bevestiging van zijn mening dat de Republiek alleen maar onder leiding van een 'een hoofdige regering' kon blijven bestaan.⁷⁸¹

778 Johan de La Court en Pieter de La Court de jonge, *Consideratien van staat ofte Polityke weeg-schaal*, p. 3.

779 *Het Hollandts A.B. Boeck, Toe-geeygent aen Alle lief-hebbers van het Vaderlandt* (zonder plaats en uitgever, 1672).

780 *Het Hollandts A.B. Boeck*, p. 9-10: 'Al over veele jaren hebben de Groote Versienden verstaen deser eeuw curieus gheweest om te ondertasten of wy konden staende blijven onder de forme van de Regeringe die door het beleydt en ontsagh van de Doorluchte Princen van Oranjen dese Landen heeft doen floreeren en groot werden. Den Cardinael Bentivoglio te sijnen tijde doende verhael aen den Paus van de constitutie deser Republijcque heeft het voor en tegen oordeel met seer vele gewichtige redenen bekleedt. Het selve by desen tijdt te ondersoecken is wel de moeyte waerdigh. En soude mijn oordeel zijn, dat het gantsch onmoghelijck is onse regeringhe te veyligen sonder een Opper-Hoofd, jae sonder een permanent Opper-Hoofd onder de titulen van Heere of prince deser Landen. In 't generael is hier breedte ghetoont dat voor alle Landen en Volcken de eenhoofdige landts-Bestieringhe is de oudste, de beste, en de veylichste, hebbende Godt tot eenen Autheur, de natuere tot een model, en alle de natien, jae de domme schepselen tot Voorbeelden, en Leer-meesters. Het is inde Schoole der Philosophen vast, dat de consequentie van het geheel tot het deel goet is; ende daerom moghen wy oock beslyuten, dat voor ons Landt de een-hoofdige Regeringe de beste soude zijn. Wy sullen niet repeteren de redenen die den voorgenoemden doortrappen Bentivoglio tot dien eynde voorstelt, maer daer by voegen dat van dat oordeel en verstant alle Vernuftighe en ongeintresseerde onser Landtsaten, jae oock onse Wijse en Vryheydt-lievende voor-Vaderen zijn gheweest; Hebbende den tijdt voorleden en tegenwoordigen, (die de alderseckersten Leer-meester is), ons de waerheydt van dien al te wel gheleert, niet alleen in ons Vaderlandt maer oockdaer buyten. Buyten de factien van Barneveldt, onder den deckmantel van Arminianerye, en van der Loevesteynsche Heeren, onder schijn van liberteyt, zijn noyt Luyden van gheest ghevonden, die opentlijck of bedectelijck met schriften hebben ghesustineert dat men sonder opper-Hoofd konde bestaen.'

781 *Het Hollandts A.B. Boeck*, p. 13: 'De Republijcken en Koninghrijcken hebben haer begin en eynde, sy

Ter verdediging van een eenhoofdig bestuur bracht de Haagse ‘Boeckverkooper’ Christpinus [Crispyn] Hoeckwater (?- 1695) in 1677 (namens de Staten-Generaal?) een verweerschrift op de markt dat gericht was tegen het stadsbestuur van Deventer. De vroedschap van deze stad had zich gestoord aan de inmenging van Willem III bij de samenstelling van haar college en ventileerde de onvrede over de bemoeizucht van de stadhouder in een pamfletachtige publicatie.⁷⁸² Als reactie op dat protest reageerde de omgeving van de stadhouder in datzelfde jaar met een weerlegging van de beschuldiging dat Willem III inbreuk had gemaakt op de stedelijke privileges. Tegelijkertijd verdedigde Hoeckwater in de *Consideratien ende Redenen* de stadhouder en zijn invloedrijke positie in de Republiek.⁷⁸³ De argumentatie van het verweerschrift stoelde op klassieke en vroegmoderne bronnen. Onder de zestiende en zeventiende-eeuwse bronnen waarnaar het document verwijst, vinden we Bodin, De Groot en Bor.

In de tekst beijvert de auteur zich om de nadelen van de republikeinse regeringsvorm te benadrukken en af te zetten tegenover de voordelen van een monarchie. Hij gebruikt daarvoor onder andere ook Machiavelli's geschiedenis van Florence die volgens de auteur in zijn boek meermalen de ‘gedurige tweedracht en commotien’ in de stad aan de orde brengt. De onrust in Florence zou uiteindelijk leiden tot de ‘komste van Laurens de Medicis, die door sijn autoriteyt ende gesagh dit onweder appaiseerde, en die Republijck in voorgaende ruste en eenigheyt herstelde.’⁷⁸⁴ Eenzelfde rol was weggelegd voor Willem van Oranje en zijn zonen die het idee van de Republikeinse staatsvorm zouden ondersteunen en beschermen. Voor de ondersteuning van deze zienswijze verwijst de auteur naar Hugo de Groot en naar Bentivoglio's geschiedenis van de Opstand. Hoeckwater stelt dat de inspanningen van Oranje ‘sulcken hoope in de gemoederen der Hollanderen baerde, dat zy alle de groote macht van Spangien doe niet meer en vreesden’. Na de dood van Oranje zouden zijn zonen ‘de Vader en ’t Vaderlandt’ doen herleven en vooral ‘Maurits van Nassauw, de Soon van prins Willem van Orange, een Vorst vol eere, en een onverwinnelick Veldt-heer van Staten Leger’, waarvan Strada en Bentivoglio volgens de auteur van *Consideratien* ‘geen minder getuygenissen geven.’⁷⁸⁵

worden ghebooren, en sy sterven wederom, even ghelijck de menschen, en alles wat in de wereltdt wesen heeft. Sy sijn niet minder als de levende schepselen, aen sieckte en kranckten onderworpen. Wy spreekken niet dat het Konincklijke of Een-hoofdighe Regiment soude perfect sijn en sonder ghebreecken. Onse maniere van schryven is comparatief, en wy segghen en besluyten alleen dat de Koninghlijke of Een-hoofdighe heerschappye minder gebreken en vitie (?) onderworpen is als de Populaire, die eens vervalst, of verdorven sijnde met het ombrenghen of afsterven van een Hooft niet is te verbeteren of te helpen.’

782 *Deductie Voor de Gesworene Gemeente der Stadt Deventer* (17 februari 1677) in: *Dutch Pamphlets Online* (Knuttel 11513).

783 *Consideratien ende Redenen. Daerby de Nootsaeckelijckheyt van de Stadthouderlijke Regeringe. In desen Staet ende Republieque wordt aangewesen, &c. Dienende mede tot beantwoordinge, ofte refutatie van de Deductie by de Gemeens-Luyden van deventer aen Syn Hoogheyt overgelevert, en met den Druck gemeen gemaect, 's Gravenhage 1677.*

784 *Consideratien ende Redenen*, p. 7.

785 *Consideratien ende Redenen*, p. 10-11.

Afsluiting

In een recent verschenen bundel met bijdragen over de internationale oorsprong van de Nederlandse identiteit wordt beschreven hoe Nederland door invloed van ‘verre en nabije burens’ zich heeft ontwikkeld. De indruk, die in de inleiding van deze uitgave wordt gewekt dat de internationalisering van de geschiedschrijving een ontwikkeling is van de laatste veertig jaar, is discutabel.⁷⁸⁶ Al in de late Middeleeuwen was er een groeiende interesse voor internationale militaire en politieke ontwikkelingen. In de vroegmoderne tijd zette deze tendens zich voort. De Opstand in de Nederlanden tegen de Habsburgers was een internationale oorlog. Tijdgenoten zagen de revolutie in de Nederlanden dan ook als een oorlog waarvan de gevolgen verder reikten dan het gebied van de Lage Landen. De Nederlandse oorlogen waren internationaal nieuws en de ontwikkelingen werden in grote delen van Europa nauwgezet gevolgd. Het grote aantal buitenlandse geschiedswerken over de Nederlandse Opstand dat in de zestiende en zeventiende eeuw op de markt kwam weerspiegelt goed de brede internationale interesse in vroegmodern Europa voor de oorlogshandelingen en de politieke ontwikkelingen in de Nederlanden.

De internationale belangstelling voor de oorlogen in de Lage Landen blijkt ook uit het aandeel van Italiaanse uitgaven op de Europese boekenmarkt. Dankzij de uitstekende distributiekanaalen in Europa konden boekenverzamelaars, geleerden en ‘gewone’ lezers op relatief eenvoudige, snelle en goedkope wijze aan hun boeken komen, waar de uitgaven ook vandaan kwamen. De correspondentie tussen geleerde boekenbezitters maakt duidelijk dat Italiaanse publicaties over de Nederlandse Opstand dankzij de goed functionerende distributie zonder al te veel problemen hun weg vonden naar boekenliefhebbers in Europa. Italiaanse auteurs die zeer gewild waren bij boekenverzamelaars in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden waren onder andere de ‘grote drie’ uit de Italiaanse laatmiddeleeuwse literatuur, Dante, Boccaccio en Petrarca. Daarnaast vinden we in de privéboekencollecties ook de werken (in de oorspronkelijke en vooral in het Frans vertaalde versies) van onder andere Niccolò Machiavelli, Traiano Boccalini, Francesco en Lodovico Guicciardini, Paolo Giovio, Tommaso Campanella en Virgilio Malvezzi. De Italiaanse renaissance had nog steeds invloed op het zeventiende-eeuwse leespatroon in de zeventiende eeuw. Tussen deze groten van de Italiaanse letterkunde en geschiedschrijving bevonden zich ook de publicaties van Bentivoglio en Strada.

De aanwezigheid van Bentivoglio en Strada in veel Noord-Nederlandse particuliere bibliotheken is opmerkelijk omdat zij vooral als pro-Spaanse geschiedschrijvers bekend stonden. De populariteit van hun geschiedswerken valt af te lezen aan de vele edities (vertalingen, herdrukken en roofdrukken) die in omloop werden gebracht en een plaats vonden in Nederlandse privéboekencollecties. Verschillende motieven bewogen de boekenverzamelaars tot het opnemen van de werken van beide geschiedschrijvers in hun

⁷⁸⁶ Lex Heerma van Voss (ed.), *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam 2018, p. 11-16. Zie de inleidende woorden van de redactie.

boekencollectie. Of er echte bibliothele boekenkopers tussen de verzamelaars zaten valt niet op te maken; zeker is dat zij uit interesse voor een breed scala aan onderwerpen een zo volledig mogelijke boekenverzameling aanlegden. Daarnaast waren er verzamelaars die boeken aanschafte uit hoofde van hun beroep. Voor beide groepen gold dat het bezit van een privébibliotheek onmisbaar was. Het grootste deel van de in dit hoofdstuk gememoreerde boekenbezitters kochten hun boeken echter uit pure nieuwsgierigheid naar andere culturen en geschiedenissen. Geschiedenis was een populair genre in de zeventiende eeuw. Geschiedwerken maakten deel uit van de grote, middelgrote of kleine boekencollecties van een brede laag van de hoge- en middenklasse. De historische belangstelling bij de boekenverzamelaars ging vooral uit naar het klassieke verleden. In de loop van de zeventiende eeuw nam de interesse voor de contemporaine geschiedenis onder boekenkopers toe. De geschiedschrijvers en andere publicisten onder de boekenliefhebbers in de Republiek hadden belangstelling voor nieuwe bronnen over en interpretaties van de Opstand. Sommige leden van de correspondentienetwerken leenden exemplaren van hun boekenbezit uit aan anderen of gingen voor hen op zoek bij boekverkopers binnen en buiten de Nederlanden.

Opvallend in de boekencollecties is de aanwezigheid van Italiaanse geschiedwerken in het Latijn én de oorspronkelijke landstaal. Dat het Latijn in de bibliotheken van geleerden en literatoren de boventoon voerde was voor die tijd nog gewoon. Dat geldt tevens voor de werken van Bentivoglio en Strada die met hun oorspronkelijke Italiaanse en Latijnse edities niet alleen in de boekenkasten van geleerde boekenliefhebbers stonden, maar ook de boekenplanken van de zogenaamde burgermansbibliotheken bevolkten. Onder de boekbezitters die geen universitaire opleiding hadden genoten treffen we in de veilingcatalogi en inboedelinventarissen vooral de vertaalde werken (in het Nederlands en Frans) van de twee geschiedschrijvers aan. Opvallend is overigens dat ook bij deze categorie boekenbezitters geschiedwerken (soms een belangrijk) onderdeel waren van hun bescheiden bibliotheek.

De talrijke drukken van Bentivoglio's en Strada's boeken in de zeventiende eeuw en voor een deel nog in de achttiende eeuw wijzen op een (vergeleken met andere buitenlandse en Nederlandse geschiedwerken) bijzondere populariteit bij het Nederlandse lezerspubliek. Wat onderscheidde hun werk van andere auteurs die over hetzelfde onderwerp schreven en publiceerden? Waarom werd er zoveel waarde gehecht aan deze buitenlandse geschiedschrijvers? Dat kan niet alleen op het conto worden geschreven van de algemeen geroemde schrijfstijl van beide Italiaanse auteurs.

Opmerkelijk is dat het aantal drukken van hun oorspronkelijke werk tussen 1640 en 1655 een piek bereikte. Het uitbrengen van de Nederlandse vertalingen van Bentivoglio's *Relationi* en *Della guerra di Fiandra* (weliswaar pas in 1674) en de twee delen van Strada's *magnum opus* vond plaats tijdens een in politiek opzicht bijzondere periode van de Nederlandse historie. Met de vredesbesprekingen in de jaren veertig en de definitieve vrede met Spanje in 1648 was de tijd blijkbaar rijp om vertalingen van beide Italianen uit te brengen die een breder publiek zouden aanspreken. Dit was niet

alleen vanuit commercieel oogpunt een verstandige uitgeverspolitiek. Met de uitgave van de *Verhael-Boecken* werd ook een politieke verklaring afgelegd. De vrede met Spanje maakte het mogelijk een werk op de markt te brengen van een auteur die verbonden was met de katholieke kerk en het Spaans-Habsburgse vorstenhuis. Bovendien verdedigde de vertaler Bentivoglio door hem te presenteren als een onpartijdig auteur die altijd het beste voorhad met de zaak van de Nederlanden en de Republiek. De kardinaal, zo betoogt De Carpentier in zijn voorrede, wist als geen ander wat er leefde in de Nederlanden. De vertaler vond het zijn taak om het voor hem op te nemen en Bentivoglio's diplomatieke verslagen aan te bevelen aan 'leecken', zodat ook zij kennis konden nemen van zijn grondige kennis van de 'binnekamers van onse Regeringe'. Het op de markt brengen van Strada's geschiedenis in de jaren veertig kenmerkt zich ongetwijfeld door dezelfde uitgeverspolitiek die door commerciële motieven was ingegeven. Het politieke en religieuze tijdstip werd gunstig geacht om het werk van (notabene) een jezuïtische auteur in vertaling op de Nederlandse markt uit te zetten. Tegenstellingen waren verleden tijd.

Volgens De Carpentier was Bentivoglio's grondige feitelijke kennis van de militaire en politieke gebeurtenissen tijdens de Nederlandse oorlogen een van zijn belangrijkste kwaliteiten als geschiedschrijver. Maar gezien de vele drukken van Strada's boeken in de oorspronkelijke Latijnse versie werd zijn historiografische werk door het lezerspubliek in de Republiek van groter belang geacht dan dat van Bentivoglio. Zijn betrouwbare en grondige kennis van de politieke verwickelingen in de Nederlanden en vooral zijn bekendheid met de politieke besluitvoering aan het Spaanse hof zorgden ervoor dat Strada's geschiedwerk nuttige lectuur was om achter de politieke drijfveren van de vijand te komen. Het geschiedverhaal van Strada bood de Staatse ambassadeurs, delegaties uit de gewesten, leden van de Staten, etc. en vele adviseurs praktische *inside-information* die bij de langdurige vredesonderhandelingen in Munster nuttig zou kunnen zijn. Het werk van Strada zou bovendien de in politieke geschiedenis geïnteresseerde leek in de Republiek kunnen boeien.

De uitgave in het Nederlands van Bentivoglio's grote geschiedwerk in 1674 was dan ook misschien niet alleen door strategische uitgeverspolitiek bepaald. Met het Rampjaar in 1672 diende zich een ander gevaar aan. Met het uitbrengen (ruim veertig jaar na het verschijnen van de oorspronkelijke Italiaanse uitgave) van de eerste vertaling van *Della Guerra di Fiandra* achtte de uitgever de tijd geschikt om dit werk voor een groot publiek beschikbaar te maken. Naast verkooptechnische motieven was dit werk ook een verwijzing naar het roemrijke verleden van de Nederlanders in hun strijd tegen een onoverwinnelijk geachte grootmacht. De intentie die uit de woorden van de vertaler spreekt was de burger moed in te spreken in de strijd tegen de vijandelijke legers die de grenzen van de Republiek dreigden over te steken. De lectuur van Bentivoglio's 'heerlijk werk' kon de lezer daarbij tot steun zijn.

In het ‘voorbericht’ van zijn *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers* uit 1833 gaat Samuel de Wind ervan uit dat de lezers van zijn overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving tot 1648 op de hoogte waren van, of in ieder geval ‘ten minste bij name bekend’ waren met, Famiano Strada en Guido Bentivoglio.⁷⁸⁷ De Wind was zich bewust van de betekenis en het gezag van buitenlandse geschiedschrijving voor het Nederlandse Opstandverleden want ‘wie zal Reydt, Bor of Van Meteren blindelings volgen, zonder eens het oog te slaan in Van der Haer, Burgundius of Strada?’⁷⁸⁸ De waardering voor buitenlandse werken over de Opstand, zoals we bij De Wind kunnen lezen, liep vooruit op de brede waardering voor de geschiedenissen van Bentivoglio en Strada vanaf het midden van de negentiende eeuw. Robert Fruin en andere Nederlandse historici uit de tweede helft van de negentiende eeuw oordeelden positief over het werk van de Italianen en spraken met lof over de informatieve waarde van hun geschiedwerken. Bentivoglio en Strada werden door de Nederlandse historici uit de negentiende eeuw geplaatst naast de belangrijkste zeventiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijvers.

Dezelfde lovende kijk op de betekenis van Bentivoglio’s en Strada’s werken vinden we terug in de zeventiende-eeuwse geschiedschrijving over de Opstand. Er zijn echter weinig overgeleverde getuigenissen van lezers die ons een idee geven waarom de werken van Strada en Bentivoglio zo in trek waren in de Republiek. Uit de geschiedwerken en brieven van Hooft, De Groot en andere auteurs komen we wel te weten dat de waardering voor de Italianen vooral is gebaseerd op de bewondering voor de schrijfstijl, de betrouwbare en feitelijke informatie en de genuanceerdheid van de auteurs. De bewondering voor deze kwaliteiten was in andere landen niet anders; ook in Italië sprak men met ontzag over de stilistische en geschiedkundige kwaliteiten van beide auteurs. Ondanks de pro-Spaans gekleurde werken van de Italiaanse geschiedschrijvers waardeerden de Nederlandse auteurs de kritische, realistische en soms onafhankelijke kijk van Bentivoglio en Strada. Er was echter wel een verschil in hoe de Italiaanse auteurs werden gewaardeerd door geschiedschrijvers, polemisten en schotschrijvers.

Bentivoglio kreeg waardering van Nederlandse geschiedschrijvers omdat hij als voormalige nuntius in de Nederlanden zeer goed op de hoogte was van de politieke en religieuze verhoudingen in de Lage Landen en daardoor begrip en zelfs empathie in zijn geschiedkundige werken toonde voor de Nederlandse opstandelingen en de Republiek. Vanuit die kritische positie nam de prelaat soms ook stelling tegen bepaalde aspecten van het politieke beleid van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Lage Landen. De populariteit van Strada in de Republiek was gelegen in het feit dat hij zeer goed was geïnformeerd over de Spaanse politiek en dynastieke kwesties die betrekking hadden op het Spaanse hof, zoals de verhoudingen binnen het Spaanse hof in Madrid. Strada’s inzage in geheime besluiten en bevelen, brieven en diplomatieke rapporten maakte de jezuïtische schrijver voor de Nederlandse schrijvers van historische werken tot een

787 S. de Wind, *Bibliotheek der Nederlandsche Geschiedschrijvers*, Middelburg 1835, p. VII.

788 S. de Wind, ‘Verhandeling over den invloed van Wagenaar’s *Vaderlandsche historie* op de beschouwing en beoefening onzer geschiedenis’, *Verhandelingen der tweede klasse VII*, Amsterdam 1842, p. 1-31, inz. p. 4.

betrouwbaar geschiedschrijver. De hoogachting van Hooft voor Strada als betrouwbare bron wordt geïllustreerd door het opnemen van de liefdesgeschiedenis van Magdalena Moons en Francisco de Valdés. Dat is ook misschien de reden dat P.C. Hooft meer gebruik maakte van Strada's werk dan van de geschiedenis van Bentivoglio. Passages uit de geschiedwerken van Strada werden in de strijdschriften opgenomen om politieke argumenten te onderbouwen. Tegelijkertijd met de golf van strijdliteratuur, waarin vooral Famiano Strada werd aangehaald en geciteerd, publiceerden boekverkopers in de Republiek tussen 1648 en 1700 talrijke drukken van zijn geschiedenissen. Meer dan twintig drukken van de Latijnse uitgave zagen in deze periode het licht. De Nederlandse en Franse vertalingen van Strada's boeken in dezelfde periode, completeerden het beeld van Strada's populariteit in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De belangstelling voor Bentivoglio's publicaties bleef daarbij ver achter.

Gerard Brandt schreef een geschiedenis van de reformatie in de Nederlanden. Hij gebruikte voor dit doel zowel de boeken van de grote protestantse geschiedschrijvers als pro-Spaanse en katholieke auteurs. Maar bij zijn keuze voor pro-Spaanse bronnen blijkt toch vooral dat Brandt een voorkeur toonde voor Bentivoglio wiens gematigde opvattingen pasten bij de auteur. In zijn deels geschiedkundige analyse van het staatsbestel van de Republiek gebruikte Marcus Boxhorn Bentivoglio's diplomatieke verslag van de jonge Nederlandse staat als voorbeeld. De Leidse hoogleraar ging ver mee in het betoog van de kardinaal, maar op één cruciaal punt betwistte Boxhorn Bentivoglio's opvattingen, namelijk over de toekomst van de Republiek en ging daarover in discussie met de kardinaal. Niet veel later zou Von Zesen in zijn boek over oorsprong en constitutie van de Republiek in (de soms letterlijke) navolging van Boxhorn kritiek uiten op Bentivoglio's stelling over de Republiek. Naast de *Relationi* van Bentivoglio gebruikte de auteur andere Italiaanse geschiedwerken, waaronder veelvuldig Strada's historiën.

In het algemeen kan worden gezegd dat geschiedschrijvers in de Republiek uiteenlopende bronnen gebruikten en aan zowel anti-Spaanse als pro-Spaanse auteurs refereerden en daarmee de lezer het idee gaven naar humanistische maatstaven een objectieve historie over de Opstand te lezen. Datzelfde kan gezegd worden over het karakter van de politiek-historische verhandelingen die in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Republiek verschenen. Een deel van de polemische scherpslijpers gebruikte of verwees naar het werk van de twee Italiaanse auteurs. Zoals we al bij de geschiedschrijvers over de Opstand konden zien, beriepen de scribenten van de polemische publicaties zich vooral op het historische werk van de Romeinse jezuïet.

De inhoud van de felle polemieken tussen staatsgezinde en prinsgezinde publicisten was voor een belangrijk deel gebaseerd op historische argumenten. Aan beide kanten zetten de publicisten (passages uit) geschiedwerken in om het eigen gelijk aan te tonen en om de lezer te overtuigen. Niet alleen Nederlandse geschiedwerken werden door de auteurs van de verhandelingen en pamfletten in de armen genomen. Zoals we zagen leverden klassieke geschiedschrijvers, zoals Tacitus, theoretische verklaringen voor de hoogoplopende partijstrijd in de Republiek. De historische kant van het politieke

geschil die door bijna alle partijliteratuur heen voor de schrijvers van groot belang was, onderbouwden de polemisten met verwijzingen naar buitenlandse geschiedschrijvers. Beide strijdende facties maakten niet alleen gebruik van Machiavelli's werken, maar ook verrassend genoeg van die van Strada en Bentivoglio. Auteurs van beide zijden zetten de Italiaanse auteurs in voor hun eigen zaak. Politieke kleur en achtergrond speelden in de keuze van hun werken geen rol. In sommige gevallen ventileerden auteurs wel hun kritiek op Bentivoglio en Strada. De laatstgenoemde auteur was zelfs het mikpunt van felle kritiek. Strada had het in de ogen van enkele pro-stadhouderlijke auteurs helemaal verbruid met zijn venijnige anti-Oranje 'concepten' ten aanzien van Willem van Oranje. Het beeld van Oranje als een machiavellist, dat al dateert uit de eerste fase van de Opstand, bleef ook tijdens de losgebarsten polemieken na 1650 tussen staats- en prinsgezinden gebruikt worden. Het zwarte beeld van Oranje werd door de anti-stadhouderlijke factie opgevoerd. Prinsgezinde schrijvers verweten 'den infame' Famiano Strada de kwalijke verspreider te zijn van deze kritische voorstelling van de stadhouder. Evenals Hugo de Groot moet ook P.C. Hooft gegruwd hebben van Strada's negatieve oordeel over Willem van Oranje. Strada was niet te beroerd om Oranjes goede eigenschappen te benoemen, maar zoals een van de scribenten het verbeeldde in zijn strijdschrift, liet de jezuïtische auteur hem vervolgens des te harder in de afgrond vallen.

Het beeld dat P.C. Hooft in *Historiën* van Willem van Oranje beschrijft is zonder meer positief. Hooft maakte in zijn geschiedwerk selectief gebruik van Strada's geschiedenis, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de passages waarin hij de dood van Oranje memoreert. Uit beweegredenen van objectiviteit (zoals hij benadrukt) citeert Hooft verschillende gezaghebbende bronnen, waaronder de twee Italiaanse geschiedschrijvers, die zich lovend over de prins van Oranje hadden uitgelaten. Strada's antipathieke beschrijvingen van de prins en de kritische regels van Bentivoglio over Oranje liet Hooft weg.

De reflectie van Bentivoglio en Strada op Oranje was echter in de meeste gevallen kritisch. Beide geschiedschrijvers hadden een rationele en zakelijke kijk op Willem van Oranje en leverden de tegenstanders van de stadhouders tijdens de hevige polemieken na 1648 munitie om op de prinsgezinde factie te schieten. Vooral de kritische visie van Famiano Strada werd door de staatsgezinde polemisten gebruikt om op een retorische wijze hun anti-stadhouderlijke opvattingen te uiten. De prinsgezinde auteurs gebruikten op hun beurt juist die passages in het werk van Bentivoglio en vooral Strada die Oranjes goede eigenschappen benadrukten om hun politiek-historische argumenten te onderbouwen en de anti-orangisten van repiek te dienen. Voorbeelden uit Italiaanse historische werken werden dus door polemisten aangehaald om hun politieke gelijk te halen. Naast Bentivoglio en Strada waren in de strijdliteratuur vooral de verwijzingen naar het werk van Machiavelli populair. In de meeste gevallen werd Machiavelli aangehaald en voor politieke doeleinden ingezet door staatsgezinde geschiedschrijvers en polemisten. Uit een publicatie van Hoeckwater blijkt het tegenovergestelde. De Haagse publicist en verdediger van het stadhouderlijk bewind wees in zijn betoog naar een passage uit Machiavelli's geschiedenis van Florence. In deze passage beschrijft Machiavelli hoe er

een einde kwam aan de politieke tweespalt in de stad door de komst van Lorenzo de' Medici. Lorenzo's gezag herstelde de rust en eenheid in de 'Republiek'. De verwijzing naar deze passage van Machiavelli door Hoeckwater was een onmiskenbare politieke hint naar de actuele situatie in de Republiek der Verenigde Nederlanden in de jaren 1670.